

1938
1938

**AKCJA BURZENIA CERKWI PRAWOSŁAWNYCH
NA CHEŁMSZCZYŹNIE I POŁUDNIOWYM PODLASIU**

**АКЦІЯ РУЙНУВАННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ
НА ХОЛМЩИНІ І ПІВДЕННОМУ ПІДЛЯШСІ**

1938

Григорій Купріянович

АКЦІЯ РУЙНУВАННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ

1938

НА ХОЛМЩИНІ І ПІВДЕННОМУ ПІДЛЯШШІ

Холм 2008

Grzegorz Kuprianowicz

AKCJA BURZENIA CERKWI PRAWOSŁAWNYCH

1938

NA CHEŁMSZCZYŻNIE I POŁUDNIOWYM PODLASIU

Chełm 2008

Видано в 70-і роковини акції руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші в 1938 р.
з благословення православного архієпископа Люблинського і Холмського Авеля

Wydano w 70. rocznicę akcji burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w 1938 r.
z błogosławieństwa Prawosławnego Arcybiskupa Lubelskiego i Chełmskiego Abła

Книжка видана під почесним патронатом Президента Республіки Польща Леха Качинського
Książkę wydano pod honorowym patronatem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Kaczyńskiego

Автор графічної концепції та дизайну: Славомір Виспянський
Autor projektu i opracowania graficznego: Sławomir Wyspiański

Переклад джерельних текстів та мовна редакція текстів українською мовою: Андрій Савенець.

Переклад джерельних текстів польською мовою: Григорій Купріянович.

Історична консультація: Роман Висоцький

Tłumaczenia tekstów źródłowych na język ukraiński oraz redakcja językowa tekstów w języku ukraińskim: Andrij Saweńec.

Tłumaczenia tekstów źródłowych na język polski: Grzegorz Kuprianowicz.

Konsultacja merytoryczna: Roman Wysocki

Wydawcy: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, Towarzystwo Ukraińskie w Lublinie
Видавці: Люблинсько-Холмська православна єпархія, Українське Товариство в Люблині

Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska
20-126 Lublin, ul. Ruska 15; tel./tel. (+48) 817477438; e-mail: lublin@cerkiew.pl; http://www.lublin.cerkiew.pl
Towarzystwo Ukraińskie w Lublinie
20-002 Lublin; Krakowskie Przedmieście 23; tel./tel. (+48) 662643100; e-mail: ukrainians_lublin@wp.pl

Współwydawca i druk: / Співвидавець і друк:

Wydawnictwo-Drukarnia L-PRINT
20-403 Lublin; ul. Przeskok 18; tel./tel. (+48) 817482685; e-mail: lprint@platon.man.lublin.pl

Видання друге
Wydanie drugie

Copyright by Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, Towarzystwo Ukraińskie w Lublinie, Chelm 2008

ISBN 978-83-925910-6-1

ISBN 978-83-927941-1-0

ISBN 978-83-60255-40-7

Prezydent
Rzeczypospolitej Polskiej

Rzeczpospolita, będąca *ojczyzną wielu narodów* i uznawana za *państwo bez stosów*, w czasach okrutnych walk religijnych i etnicznych dawała przykład, że może istnieć miejsce, gdzie różne wiary i kultury współżyją ze sobą zgodnie. Jednakże w historii każdego narodu są chwile dobre i złe. Patrząc z perspektywy XXI wieku i żyjąc w zgodzie z nowoczesną koncepcją praw jednostki i autonomicznych społeczności oraz państwa prawa, dostrzegamy, że w Polsce miały miejsce wydarzenia i zjawiska, z powodu których musimy wyrazić nasze ubolewanie.

Jednym z istotnych faktów kształtujących nasz pogląd na dzieje Polski jest stosunek władz państwowych II Rzeczypospolitej do prawosławia. Odbudowujące się po 1918 roku państwo odziedziczyło skomplikowane i częściowo nierozwiązywalne problemy etniczne i religijne, będące spadkiem po okresie I Rzeczypospolitej i zaborach. Niestety, w tych trudnych warunkach nie zawsze szanowano odrębności regionalne, niezależność religijną, swobody narodowościowe i tradycje lokalne.

Dramatyczne wydarzenia roku 1938 na Chełmszczyźnie i Podlasiu, gdzie doszło do burzenia prawosławnych cerkwi, pokazują, że w działaniach władz każdego państwa podstawowe prawa i wartości nie mogą być pomijane czy ignorowane. W 1938 roku nie uszanowano naturalnego azylu, jakim jest każdy Dom Boży. Na terenach mieszanych wyznaniowo i etnicznie zdarzyły się wypadki, które nigdy nie powinny się zdarzyć.

Obowiązkiem historyków jest odkrywanie prawdy i jej upowszechnianie. Powinnością wszystkich jest pamięć o tragicznych kartach w historii polskiego prawosławia. Wyrazić należy ubolewanie z powodu zła, które zostało wyrządzone. Jednak przeszłość nie powinna kłaść się cieniem na współczesności i przyszłości. Wchodząc w XXI wiek budujmy dobre relacje, umacniajmy wspólnotę losów, patrzmy w przyszłość.

Lech Kaczyński
Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej

Річ Посполита, будучи «вітчиною багатьох народів» і визнаною «державою без багать», у часи жорстокої релігійної та етнічної боротьби давала приклад того, що може існувати місце, де різні віри і культури мирно співіснують між собою. Однак в історії кожного народу є добрі та злі миті. Дивлячись із перспективи XXI століття і живучи згідно з сучасною концепцією прав особистості й автономних спільнот та правової держави, ми помічаємо, що у Польщі мали місце події та явища, з приводу яких мусимо висловити свій жаль.

Одним із суттєвих фактів, які формують наш погляд на історію Польщі, є стосунок державних властей II Речі Посполитої до православ'я. Держава, яка відбудовувалася після 1918 року, перейняла складні й частково нерозв'язні етнічні та релігійні проблеми, які залишилися у спадщину після періоду I Речі Посполитої та поділів. На жаль, у тих складних умовах не завжди шанувалися регіональні відмінності, релігійна незалежність, національні свободи і місцеві традиції.

Драматичні події 1938 року на Холмщині та Підляшші, де дійшло до руйнування православних церков, показують, що в діях властей кожної держави не можуть обминатися чи ігноруватися основні закони і цінності. У 1938 році не пошановано природного прихистку, яким є кожен Дім Божий. На територіях, мішаних у релігійному та етнічному аспектах, сталися події, які ніколи не повинні були статися.

Обов'язком істориків є відкривати правду і поширювати її. Повинністю кожного є пам'ятати про трагічні сторінки в історії польського православ'я. Слід висловити жаль із приводу вчиненого зла. Однак минуле не повинно лягати тінню на сучасність і на майбутнє. Вступаючи у XXI століття, будуймо добрі взаємини, зміцнюймо спільноту доль, дивімося у майбуття.

Лех Качинський
Президент Республіки Польща

Із вдячністю слід прийняти публікацію «1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші», видану Люблинсько-Холмською православною єпархією і присвячену подіям, що відбулися 70 років тому в нашій Вітчизні й стосувалися православної Церкви у Польщі.

Події, які описує ця книжка, становили політику тодішніх державних властей, що полягала на проведенні акції знищення Православної Церкви у ІІ Речі Посполитій, а принаймні послаблення її душпастирської діяльності. Розпочалася вона від руйнування живих свідочств, які свідчили про віру православного населення – його храмів, які своїм корінням часто сягали XIV-XV століть. Найскладнішим часом у той період були 1938 і 1939 роки. Для вірних Холмщини і Підляшшя це була Голгофа, яку пережив вірний своїй вірі православний люд. Неможливо сповна описати безміру страждання і втрат у ті часи. Отож, ця публікація, силою знання, відобразить лише фрагмент цієї трагедії, яку пережили наші предки.

Руйнувалося те, що було найдорогоцінніше для Православ'я: храми, монастирі, місця, освячені молитвою і кров'ю наших предків. Місцеве православне населення переслідувалося за св. Православну Віру, за вірність традиції предків. Як писав 70 років тому, разом з іншими ієрархами, мій попередник на троні предстоятелів Православної Церкви у Польщі – митрополит Діонісій (Валединський): Вчинено жакливу несправедливість. Стогони й гірки сльози пригнобленого люду, який на власні очі бачив нищення й осквернення своїх храмів, рі-

ками пливуть до нас і готові нас поглинути. Поділяючи велику печаль наших вірних, ми, архипастирі Православної Церкви у Польщі, нині приєднуємося до смутку нашого люду. 1938 рік мав бути для нас щасливим і радісним ювілейним роком святкування річниці хрещення наших предків. Іще так недавно нікому не могло спасти на думку, що таким близьким є суворий і незаслужений удар, який обрушиться на християнські храми у християнській країні, удар, який можна прирівняти до того, що діється в безбожницьких країнах.

Сьогодні ми схиляємо своє чоло в молитві, задумі і згадуємо всіх наших братів, сестер, священників, молодь і дітей, які сімдесят років тому зносили переслідування за св. Православну Віру.

Цю трагедію я знаю з власного досвіду. Відчуваю особливий біль у 70-і роковини цих подій. Нинішнє покоління пам'ятає про те, що тоді відбулося, і єднається в болі зі своїми предками, однак не несе в собі ненависті чи прагнення помсти. Прощаємо сьогодні все зло, що було нам скоєне. Нехай пам'ять про те, що відбулося у 1938 р., сьогодні буде нашу прив'язаність до св. Православної Віри, до культури, традиції та мови наших мужніх предків і нагадує, наскільки важливою є заповідь любити ближнього. Нехай ці події будуть також пересторогою для всіх, хто хотів би підняти свою руку на храм Божий, адже: «Коли хто зруйнує Божий храм, зруйнує його Бог, бо храм Божий свят» (І Кор. 3, 17).

+ Сава

Митрополит Варшавський і всієї Польщі

Z wdzięcznością przyjąć należy publikację pt. 1938. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu*, wydaną przez Prawosławną Diecezję Lubelsko-Chełmską, poświęconą wydarzeniom, które miały miejsce 70 lat temu w naszej Ojczyźnie, a dotyczyły Kościoła prawosławnego w Polsce.

Wydarzenia, które opisuje niniejsza książka, stanowiły politykę ówczesnych władz państwowych, polegającą na przeprowadzeniu akcji likwidacji Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej, a przynajmniej osłabienia jego działalności duszpasterskiej. Rozpoczęła się ona od burzenia żywych świadectw, świadczących o wierze ludności prawosławnej – jego świątyń, które swymi korzeniami często sięgały XIV-XV wieku. Najtrudniejszym czasem w tym okresie były lata 1938 i 1939. Dla wiernych Chełmszczyzny i Podlasia była to Golgota, którą wierny swojej wierze przeżył lud prawosławny. Nie da się w pełni opisać ogromu cierpień i strat w tym czasie. Publikacja ta, siłą wiedzy, odda więc jedynie fragment tej tragedii, której doświadczyli nasi przodkowie.

Burzono to, co było dla najcenniejsze dla Prawosławia: świątynie, monastera, miejsca uswięcone modlitwą i krwią naszych przodków. Miejscowy lud prawosławny prześladowano za św. Wiarę Prawosławną, za trwanie w tradycji przodków. Jak pisał 70 lat temu, wraz z innymi hierarchami, mój poprzednik na tronie zwierzchników Kościoła prawosławnego w Polsce – metropolita Dionizy (Waledyński): Popelniono okropną niesprawiedliwość. Jęki i gorzkie łzy zgnębnionego ludu, który naocznie widział niszczenie i poharbienie swych świątyń, rzekami płyną do nas

i gotowe są nas pochłonać. Dzielać wielki smutek naszych wiernych, my, arcybiskupi Kościoła prawosławnego w Polsce, obecnie łączymy się ze smutkiem naszego ludu. Rok 1938 miał być dla nas szczęśliwym i radosnym jubileuszowym rokiem świętowania rocznicy chrztu naszych przodków. Jeszcze tak niedawno nikomu nie mogło przyjść do głowy, że tak bliski jest niezasażony cios, który spadł na chrześcijańskie świątynie w chrześcijańskim kraju, cios, który można porównać tylko do tego, co dzieje się w krajach bezbożnych.

Dzisiaj chylimy swe czoła w modlitwie, zadumie i wspominamy wszystkich naszych braci, siostry, kapłanów, młodzież i dzieci, którzy przed siedemdziesięciu laty znosili prześladowania za św. Wiarę Prawosławną.

Tragedię tę znam z autopsji. Odczuwam szczególnie ból w 70. rocznicę tych wydarzeń. Obecne pokolenie pamięta o tym, co się wówczas stało i łączy się w bólu ze swoimi przodkami, nie niesie jednak w sobie nienawiści czy pragnienia zemsty. Za całe zło nam uczynione dzisiaj wybaczymy. Pamięć o tym, co się wydarzyło w 1938 r., niech dziś buduje nasze przywiązanie do św. Wiary Prawosławnej, do kultury, tradycji i języka naszych męnych przodków oraz przypomina jak ważne jest przykazanie miłości bliźniego. Niechaj wydarzenia te będą też przestroga dla wszystkich, którzy chcieliby podnieść swą rękę na świątynię Bożą, bowiem: *Jeżeli ktoś niszczy świątynię Boga, tego i Bóg zniweczy, ponieważ jest ona święta* (I Kor 3, 17).

+ Sawa

Metropolita Warszawski i całej Polski

Зміст

Розділ 1. Становище Православної Церкви у міжвоєнний період	10
Розділ 2. Відбирання та руйнування православних храмів у двадцятих роках	16
Розділ 3. Загострення релігійної та національної політики у другій половині тридцятих років	22
Розділ 4. Принципи колонізаційно-ревіндикаційної акції на Холмщині і Південному Підляшші	28
Розділ 5. Початок колонізаційно-ревіндикаційної акції – весна 1938 р.	34
Розділ 6. Два місяці варварства – травень-липень 1938 р.	40
Розділ 7. Реакція вірних та ієрархії Православної Церкви на руйнування церков	48
Розділ 8. Громадська думка в Польщі та за кордоном щодо акції руйнування церков	54
Розділ 9. Результати акції руйнування церков на Холмщині та Південному Підляшші	60
Розділ 10. Подальший хід акції та проекти політики держави на наступні роки	66
Архівні фотографії	72

Spis treści

Rozdział 1. Sytuacja Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym	11
Rozdział 2. Odbieranie i burzenie cerkwi prawosławnych w latach dwudziestych	17
Rozdział 3. Zaostrzenie polityki wyznaniowej i narodowościowej w drugiej połowie lat trzydziestych	23
Rozdział 4. Założenia akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu	29
Rozdział 5. Początek akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej – wiosna 1938 r.	35
Rozdział 6. Dwa miesiące barbarzyństwa – maj-lipiec 1938 r.	41
Rozdział 7. Reakcja wiernych i hierarchii Kościoła prawosławnego na burzenie cerkwi	49
Rozdział 8. Opinia publiczna w kraju i za granicą wobec akcji burzenia cerkwi	55
Rozdział 9. Rezultaty akcji burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu	61
Rozdział 10. Dalszy przebieg akcji i projekty polityki państwa na kolejne lata	67
Fotografie archiwalne	73

Становище Православної Церкви у міжвоєнний період

Акція руйнування православних храмів на Холмщині та Південному Підляшші в 1938 р. була однією з найтрагічніших подій в історії Православ'я та українського народу на Холмсько-Підляській землі. Був це також найважчий момент в історії Православної Церкви в міжвоєнній Польщі. Події, що відбулися в травні, червні та липні 1938 р., неможливо розглядати без врахування загального становища Православ'я у відродженій польській державі. Адже події 1938 р. були не результатом фундаментальної зміни внутрішньої політики держави чи незапланованою дією, а найбільш брутальною і відкритою реалізацією концепцій, вписаних у принципи політики Другої Речі Посполитої щодо Православної Церкви та українського православного населення на Холмщині та Південному Підляшші.

Від самого початку міжвоєнного періоду польські державні власті прийняли два основні напрямки політики щодо Православної Церкви. З одного боку, вони прагнули максимального обмеження її власності та впливів. Проявом цього було

позбавлення Церкви майна і багатьох храмів, а також адміністративне обмеження кількості парафій. З іншого ж боку, держава робила кроки в напрямку впорядкування становища та організації Православної Церкви, щоб могла вона діяти в нових обставинах, але залишаючись залежною від держави. Державні власті

намагалися довести до полонізації Православної Церкви та її вірних.

Особливо різкою була політика держави щодо Православної Церкви на те-

риторії Холмщини та Південного Підляшшя, які в міжвоєнний період входили до складу Люблинського воєводства. Власті були свідомі, що православ'я є одним із найважливіших елементів почуття окремішності місцевого українського населення. Політика щодо православ'я спиралася на принципи, сформульованому люблинським воєводою Станіславом Москалевським на III з'їзді старостів Люблинського воєводства (1921), що «по Буг край є суто польським». Декількома роками пізніше у виготовленому Міністерством віросповідань і громадської освіти доку-

«У Люблинському воєвідстві [...] слід прагнути полонізації православ'я або витіснення його за рахунок Римо-католицької Церкви [...]».

Sytuacja Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym

Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w 1938 r. była jednym z najtragiczniejszych wydarzeń w całej historii Prawosławia i społeczności ukraińskiej na Ziemi Chełmsko-Podlaskiej. Był to również najtrudniejszy moment w dziejach Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej. Wydarzeń, które miały miejsce w maju, czerwcu i lipcu 1938 r. nie można rozpatrywać bez uwzględnienia ogólnej sytuacji Prawosławia w odrodzonym państwie polskim. Wydarzenia 1938 r. nie były bowiem rezultatem zasadniczej zmiany w polityce wewnętrznej państwa, czy też nie zaplanowanym działaniem, lecz najbardziej brutalną i otwartą realizacją koncepcji przyjętych w założeniach polityki II Rzeczypospolitej wobec Kościoła prawosławnego i prawosławnej ludności ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu.

Od początku okresu międzywojennego polskie władze państwowe przyjęły dwa zasadnicze kierunki polityki w stosunku do Kościoła prawosławnego. Z jednej strony dążono do maksymalnego ograniczenia jego

stanu posiadania i wpływów. Przejawem tego stało się pozbawienie Kościoła majątku, wielu świątyń oraz administracyjne ograniczanie liczby parafii. Z drugiej zaś strony państwo podjęło działania w kierunku uporządkowania sytuacji i organizacji Kościoła prawosławnego, aby mógł on funkcjonować w nowych warunkach, ale pozostając zależnym od państwa. Starano się też doprowadzić do polonizacji Kościoła prawosławnego oraz jego wiernych.

Szczególnie restrykcyjną była polityka państwa wobec Ko-

W województwie lubelskim [...] należy dążyć do spolonizowania prawosławia, albo wyparcia go na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego [...].

ścioła prawosławnego na terenach Chełmszczyzny i Południowego Podlasia, wchodzących w okresie międzywojennym w skład województwa lubelskiego. Władze zdawały sobie sprawę, że prawosławie jest jednym z najistotniejszych elementów poczucia odrębności miejscowej ludności ukraińskiej. Polityka wobec prawosławia opierała się tu na założeniu sformułowanym przez wojewodę lubelskiego Stanisława Moskalewskiego na III zjeździe starostów województwa lubelskiego (1921), że *po Bug kraj jest czysto polski*. Kilka lat później w przygotowanym przez Ministerstwo Wyznań Re-

менті під назвою «Деякі директиви політики МВГО [Міністерства віросповідань і громадської освіти] щодо віросповідань та національностей» від 5 лютого 1924 р. стверджувалося: «У Люблинському воевідстві [...] слід прагнути полонізації пра-

Асиміляційно-національна політика стосовно православної Церкви проявлялася у двох, здавалось би, взаємовиключних тенденціях: ліквідації православ'я й водночас його організації, звичайно ж, у напрямі, бажаному для держави. Ліквідаційна тенденція виникала з переконання, що найуспішнішим шляхом державної і національної інтеграції є релігійна єдність [...]. Виявилось, однак, що ліквідація православ'я є неможливою з огляду на поширеність цього віросповідання, його закоріненість на цих землях, гарантії, окреслені в Конституції та договорах, а також загрозу спровокування ворожих настроїв серед населення. Крім того, привабливою видавалася ідея використання цієї Церкви з політичною метою – для пов'язування непольського населення з державою. І звідти, власне, друга тенденція – організації Церкви, але у національній формі й характері, найбільш вигідному для держави. Ці дві тенденції в державній політиці виступали не хронологічно одна за одною, а одночасно. Наприкінці тридцятих років виразно можна спостерегти сфери їх територіальної дії. Перша, ліквідаційна, домінує на Холмщині й Підляшші, а також у прикордонній смузі на Волині. Друга – на решті території, заселеної православними, хоч і тут держава не відмовляється від підтримки конверсії.

Проф. Мирослава Папежинська-Турек

вослав'я або витіснення його за рахунок Римо-католицької Церкви».

Після закінчення Першої Світової війни Православна Церква мусила майже від основ відбудувати свою структуру на Холмщині та Південному Підляшші, оскільки в 1915 р. була проведена евакуація вглиб Російської імперії більшості православного населення та майже всього духовенства і церковних установ (так зв. «біженство»). З 1918 р., водночас із поверненням українського православного населення, церковне життя на цій території почало стихійно відроджуватися. Після відбудови польської держави і включення до її складу Холмщини і Південного Підляшшя місцеві адміністративні власті ввели обмеження у поселенні тут православного духовенства, гальмуючи відновлення православного церковного життя. Часто також не давали згоди на відкриття церков, траплялися випадки закриття вже діючих храмів. Власті противилися відродженню на цій території православної єпархіальної структури, в результаті у 1922 р. формально зліквідовано окрему Холмську православну єпархію і включено її до складу митрополичої єпархії, яка з цього моменту мала назву «Варшавсько-Холмська».

Державні власті весь міжвоєнний період обмежували кількість православних парафій на території Холмщини та Південного Підляшшя. Основним принципом цієї політики було стремління до зменшення їх кількості стосовно попереднього стану. Рідка мережа парафій та чинних храмів мала протидіяти «антидержавним настроям» та

ligijnych i Oświecenia Publicznego dokumencie pt. *Niektóre wytyczne polityki MWRiOP* [Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego] *wobec wyznań i narodowości* z dnia 5 lutego 1924 r. stwierdzano: *W województwie lubelskim [...] należy dążyć do spolonizowania prawosławia, albo wyparcia go na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego.*

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej Kościół prawosławny musiał niemalże od podstaw odbudować swoją strukturę na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu, gdyż w roku 1915 nastąpiła ewakuacja w głąb Imperium Rosyjskiego większości ludności prawosławnej oraz niemal całego duchowieństwa i instytucji cerkiewnych (tzw. *bieżenstwo*). Od 1918 r., wraz z powrotami prawosławnej ludności ukraińskiej, życie cerkiewne na tym terenie zaczęło się żywo odradzać. Po odbudowaniu państwa polskiego i włączeniu w jego skład Chełmszczyzny i Południowego Podlasia lokalne władze administracyjne wprowadziły ograniczenia w osiedlaniu się tu duchownych prawosławnych, hamując restytucję prawosławnego życia religijnego. Często nie wyrażano też zgody na otwieranie cerkwi, zdarzały się również przypadki zamykania już działających. Władze były przeciwne odrodzeniu na tym terenie prawosławnej struktury diecezjalnej, w efekcie w 1922 r. formalnie zlikwidowano samodzielną prawosławną diecezję chełmską i włączono ją w skład diecezji metropolitalnej, która odtąd nosiła nazwę ‘warszawsko-chełmskiej’.

Władze państwowe przez cały okres międzywojenny ograniczały liczbę parafii

prawosławnych działających na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym. Głównym założeniem tej polityki było dążenie do redukcji ich liczby w stosunku do stanu wcześniejszego. Rozrzedzenie sieci parafii i czynnych cerkwi miało zapobiegać *nastrojom an-*

Polityka asymilacyjno-narodowościowa w stosunku do Kościoła prawosławnego przejawiała się w dwóch, zdawać by się mogło wykluczających się, tendencjach: likwidacji prawosławia a zarazem jego organizacji, oczywiście w kierunku dla państwa pożądanym. Tendencja likwidacyjna, wynikała z przekonania, że najskuteczniejszą drogą integracji państwowej i narodowej jest jedność wyznaniowa [...]. Okazało się jednak, że likwidacja prawosławia nie jest możliwa z uwagi na liczebność tego wyznania, jego zakorzenienie na tych ziemiach, gwarancje konstytucyjne i traktatowe oraz groźbę wywołania wrogich nastrojów wśród ludności. Ponadto atrakcyjna wydawała się myśl wykorzystania tego Kościoła w celach politycznych – dla wiązania ludności niepolskiej z państwem. I stąd właśnie tendencja druga – organizacji Kościoła, lecz o obliczu i charakterze narodowym dla państwa najwygodniejszym. Te dwie tendencje w polityce państwa nie występowały po sobie chronologicznie, lecz równolegle. Pod koniec lat trzydziestych wyraźnie zauważalny jest ich zasięg terytorialny. Pierwsza, likwidacyjna, dominuje na Chełmszczyźnie i Podlasiu oraz w przygranicznym pasie na Wołyniu. Druga na pozostałym obszarze zamieszkałym przez prawosławnych, choć i tu państwo nie rezygnuje z popierania konwersji.

Prof. Mirosława Papierzyńska-Turek

сприяти переходу православних на католицизм. Організаційна структура Православної Церкви на Холмщині та Південному Підляшші стабілізувалася в середині двадцятих років.

У 1927 р. визнана державою структура Православної Церкви була на цій території така: 47 парафій, 3 філіали, 1 монастир. У наступних роках відбувалися лише невеликі зміни у визнаній державою парафіяльній мережі, яка мала на цій території біля 50 штатних одиниць. Для порівняння: у 1924 р. митрополит Діонісій домагався від властей дозволу на існування на Холмщині та Південному Підляшші щонайменше 92 парафій, 17 філіалів та 2 монастирів: у Яблочині та в Турковичах. Багаторазові домагання митрополита щодо відкриття чергових парафій та церков не знаходили переважно розуміння державних властей.

Щоб задовольнити духовні потреби населення, Православна Церква створювала позаштатні структури. Створювалися вони там, де були більші скупчення православного населення, а власті не давали згоди на відкриття парафії або штатного філіалу. Ці церковні спільноти не могли вести метрикальних книг та не отримували субсидій від держави. У таких ситуаціях населення зобов'язувалося повністю забезпечувати утримання священика. Позаштатні структури не визнавалися державою, а адміністративні власті часто виступали проти них, наприклад, усуваючи священиків.

Адміністративно Холмщина та Південне Підляшшя були в міжвоєнний пе-

Metropolita Warszawski i całej Polski Dionizy
Митрополит Варшавський і всієї Польщі Діонісій

ріод поділені на шість благочинь: Білгорайське, Більське, Володавське, Грубешівське, Томашівське та Холмське. Складали вони основу митрополичої єпархії, правлячим єпископом якої був першоєрарх Православної Церкви в Польщі. Спочатку був ним митрополит Юрій (Ярошевський), а після його трагічної смерті, з 1923 р. – Митрополит Варшавський і всієї Польщі Діонісій (Валединський).

typ państwowym oraz sprzyjać przejściu prawosławnych na katolicyzm. Stan organizacyjny Kościoła prawosławnego na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu ustabilizował się w połowie lat dwudziestych.

W 1927 r. uznana przez państwo struktura Kościoła prawosławnego przedstawiała się tutaj następująco: 47 parafii, 3 filie, 1 monaster. W kolejnych latach następowały tylko niewielkie zmiany w uznanej przez państwo sieci parafialnej, liczącej na tym terenie ok. 50 placówek etatowych. Dla porównania w 1924 r. metropolita Dionizy domagał się od władz pozwolenia na funkcjonowanie na Chełmszczyźnie i Południowym co najmniej 92 parafii, 17 filii i 2 monasterów: w Jablecznej i Turkowicach. Wielokrotnie zgłaszane przez metropolitę wnioski o otwarcie kolejnych parafii i cerkwi nie znajdowały przeważnie zrozumienia u władz państwowych.

By sprostać zapotrzebowaniom religijnym ludności Kościoł prawosławny tworzył

placówki nieetatowe. Powstawały one tam, gdzie istniały większe skupiska ludności prawosławnej, a władze nie wyrażały zgody na powstanie parafii, czy filii etatowej. Placówki takie nie mogły prowadzić ksiąg metrykalnych i nie otrzymywały dotacji od państwa. W takich sytuacjach ludność zobowiązywała się do pełnego utrzymania duchownego. Placówki nieetatowe nie były uznawane przez państwo, a władze administracyjne nierzadko występowały przeciwko nim, np. usuwając duchownych.

Administracyjnie Chełmszczyzna i Południowe Podlasie podzielone były w okresie międzywojennym na sześć dekanatów: biłgorajski, biały, włodawski, hrubieszowski, tomaszowski i chełmski. Stanowiły one trzon diecezji metropolitalnej, której ordynariuszem był zwierzchnik Kościoła prawosławnego w Polsce. Początkowo był nim metropolita Jerzy (Jaroszewski), zaś po jego tragicznej śmierci od 1923 r. Metropolita Warszawski i całej Polski Dionizy (Waledyński).

Wierni przed cerkwią w Żabczu (pow. hrubieszowski)
Вірні перед церквою в Жабчі (Грубешівський повіт)

Відбирання та руйнування православних храмів у двадцятих роках

Основним питанням для функціонування Православної Церкви на Холмщині та Південному Підляшші було питання власності храмів. Проте вже перший юридичний акт польської держави у справі Православної Церкви, який був підписаний Начальником Держави 16 грудня 1918 р., – «Декрет про примусове державне управління» – позбавляв Православну Церкву права володіти всім її дотеперішнім майном, у тому числі також храмами, на території колишнього Царства Польського, тобто передусім на Холмщині та Південному Підляшші. Офіційною причиною появи декрету була потреба встановлення догляду за покинутими внаслідок

війни церквами та церковним майном. Незважаючи на те, що після повернення на Холмщину та Південне Підляшшя православного населення і відродження тут церковних структур ця причина зникла, цей акт надалі залишався чинним. Православна Церква могла переймати храми чи в який-небудь спосіб використовувати їх лише після отримання дозволу державної адміністрації, котра надавала його на власний розсуд. Ще в 1919 р. Міністерство віросповідань і громадської освіти розпорядилося, щоб недіючі церкви були зачинені і опечатані, а ключі до них перебували на зберіганні у найближчому відділку поліції. Рішення про подальшу долю цих храмів власті мали прийняти пізніше.

Згадані державні юридичні акти супроводжувала (чи навіть випереджувала) стихійна ревіндикаційна акція, яку реалізувала Римо-католицька Церква. Декларувала вона прагнення повернути виключно колишні католицькі храми (в основному післяуніятські), проте інтерпретувалося це дуже широко. Поминався увагою також той факт, що уні-

У 1929 р. проведено заплановану акцію руйнування «зайвих» храмів, державна адміністрація передбачала поді зруйнування 97 церков.

Населення мужньо боронило своїх церков. Передбачаючи це, ксьондзи й місцева влада стягнули поліцію й військо. У Стужиці [...] людей топтано кіннями, бито рушницями, жінок відтягували від церков за волосся, так що в руках поліцаїв залишалися цілі пасма. В Убродовичах дійшло до розлиття крові: до 60 ч.[оловік] поранено, з них 10 тяжко.

«Наш світ», 1924

Odbieranie i burzenie cerkwi prawosławnych w latach dwudziestych

Zagadnieniem podstawowym dla funkcjonowania Kościoła prawosławnego na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu była kwestia posiadania świątyń. Jednak już pierwszy akt prawny państwa polskiego dotyczący Kościoła prawosławnego, którym był wydany przez Naczelnika Państwa 16 grudnia 1918 r. *Dekret w*

przedmiocie przymusowego zarządu państwowego, odbierał Kościołowi prawosławnemu prawo dysponowania całym jego dotychczasowym majątkiem – w tym także świą-

tynymi – na terenie b. Królestwa Polskiego, a więc przede wszystkim na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu. Oficjalnym powodem wydania dekretu była potrzeba roztoczenia opieki nad opuszczonymi w wyniku wojny cerkiewiami i dobrami cerkiewnymi. Pomimo ustania tych powodów po powrocie na Chełmszczyznę i Podlasie ludności prawosławnej i odrodzeniu się tu struktur cerkiewnych akt ten obowiązywał nadal. Kościół prawosławny mógł przejmować świątynie, czy też w jakikolwiek sposób z nich korzystać jedynie po uzyskaniu zgody administracji państwowej, która wydawała ją według własnego uznania. Jeszcze w 1919 r.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zarządziło, aby nieczynne cerkwie były zamknięte i opieczętowane, zaś klucze do nich zdeponowane na najbliższym posterunku policji. Decyzję o dalszym losie tych świątyń władze miały podjąć w późniejszym okresie.

W 1929 r. podjęto planową akcję burzenia „zbędnych” świątyń, administracja państwowa przewidywała wówczas zburzenie 97 cerkwi.

Wymienionym aktem prawnym państwa towarzyszyła (czy nawet je wyprzedzała) żywiołowa akcja rewindykacyjna podejmowana przez Kościół rzymskokatolicki. Deklarował on pragnienie odzys-

skania wyłącznie byłych świątyń katolickich (przeważnie pounickich), jednak interpretowano to bardzo szeroko. Pomijano też fakt, że cerkwie unickie były przeważnie wznoszone na miejscu wcześniejszych cerkwi prawosław-

Ludność bohatersko broniła swych cerkwi. Przewidując to księża [katolicy] i miejscowa władza ściągnęła policję i wojsko. W Stężycy [...] ludzi tratowano koźmi, bito karabinami, kobiety odciągano od cerkwi za włosy, tak, że w rękach policjantów zostawały całe pasma włosów. W Ubrodowicach doszło do przelewu krwi: do 60 osób zostało rannych, w tym 10 ciężko.

„Nasz świł”, 1924

ятські церкви споруджувалися переважно на місці раніших православних храмів. Римо-католицька Церква переймала церкви також у тих місцевостях, де католиків узагалі не було або ж було їх кілька чи кільканадцять. Особливо престижним було питання собору Різдва Пресвятої Богородиці на Гірці в Холмі. У 1919 р. вперше за свою історію був він перейнятий Римо-католицькою Церквою. Православні втратили у Холмі та кож інші храми, окрім одного.

Cerkiew w Holownie (pow. włodawski)
Церква у Головні (Володавський повіт)

Траплялись випадки, що Римо-католицька Церква прагнула перейняти споруди, котрі ніколи не були власністю католиків. Найбільш відомою і найбільш скандальною була справа монастиря преп. Онуфрія Великого в Яблочині. Був він символом Православ'я на Підляшші, оскільки за свою п'ятсотлітню історію завжди належав православним. У 1923 р. Міністерство релігійних віросповідань і громадської освіти видало вже навіть рішення про передання монастиря Римо-католицькій Церкві. Однак, його так і не втілено в життя в результаті спротиву люблинського воєводи, котрий підтвердив, що монастир завжди був православним.

Пересвячення церков на костели відбувалося переважно в особливо урочистий спосіб. Стало це нагодою для детально підготованих польських патріотично-релігійних віч. При пересвяченні доходило до багатьох конфліктів між православним і католицьким населенням, а часом до втручання поліції та війська, в результаті були побиті та арештовані. Особливо відомими і скандальними були події під час перейняття Римо-католицькою Церквою храмів в Убродовичах (Томашівський повіт), Спасі (Холмсь-

nych. Kościół rzymskokatolicki przejmował cerkwie także w miejscowościach, gdzie katolików nie było w ogóle lub było ich kilku, czy kilkunastu. Niezwykle prestiżową była sprawa soboru Narodzenia Bogarodzicy na Górcze w Chełmie. W 1919 r. po raz pierwszy w swojej historii został on przejęty przez Kościół rzymskokatolicki. W Chełmie prawosławni utracili także inne cerkwie, z wyjątkiem jednej.

Zdarzały się przypadki, że Kościół rzymskokatolicki dążył do przejęcia obiektów, które nigdy nie były w posiadaniu katolików.

Najgłośniejszą i najbardziej bulwersującą była sprawa monasteru św. Onufrego w Jablecznej. Był on symbolem prawosławia na Podlasiu, gdyż w ciągu swej pięćsetletniej historii zawsze należał do prawosławnych. W 1923 r. MWRiOP wydało już nawet decyzję o przekazaniu monasteru dla Kościoła rzymskokatolickiego. Nie została ona jednak zrealizowana na skutek sprzeciwu wojewody lubelskiego, który potwierdził, że monaster zawsze był prawosławny.

Wyświęcania cerkwi na kościoły dokonywano zazwyczaj w niezwykle uroczystej oprawie. Stawało się to okazją do starannie przygotowanych manifestacji patriotyczno-kościelnych. Przy wyświęcaniu

dochodziło do wielu konfliktów między ludnością prawosławną i katolicką, a czasem także do interwencji policji i wojska, w wyniku czego byli pobici i aresztowani. Szczególnie głośne i bulwersujące były zajścia przy przejmowaniu przez Kościół rzymsko-katolicki cerkwi w Ubrodowicach (pow. tomaszowski), w Spasie (pow. chełmski) oraz w Stężycy (pow. kraśnostawski), gdzie ludność broniła świątyń.

Ze statystyk sporządzonych przez Urząd Wojewódzki w Lublinie wynika, że do końca 1930 r. Kościół rzymskokatolicki przejął we

115
235

Do
Woj. Pana Wojewody
w Lublinie

Niej podpisanych delegatów od parafjan Prawosławnej Cerkwi z Uchani gminy Uchanie powiatu Hrubieszowskiego Wojew. Lubelsk.

Skarga

Dodatkowo do posłań z dniami 1 i 14/12 br. i zebrałymi wystawionymi w dniu 22/12 r. b. zachowanym, iż 24/12 br. ludność katolicka wraz z miejscową władzą gminną przy pomocy policyjnej, samowładnie wyznosiła Cerkiew muzułama w Uchaniach, która była bardzo wroblem słać, ponieważ zburzona na rozrywki kosztów parafjan w 1882 roku.

Cerkiew w Uchaniach bardzo potrzebna stanowiła jako miejsce ludność prawosławna z okazyjnych lat, gdyż to jest do niej i nie jak nie może tego wykonać, a jakiej przyczyn i na jakiej podstawie została ta obywateli niszczenia.

Wszelaki sposób ludność prawosławna u nas, została pozbawiona swej własnej świątyni, za którą to bóstwo swoje ulega się do jaśnie Woj. Pana Wojewody i niniejszą drogą proszę o zachowanie uwagi i niecierpienia.

K. Krawczyński

Wojew. Lubelski

Wojew. Lubelski

Lubelski Urząd Wojewódzki	
Podana dn. 10. STYC. 1929	
L. 563/19	zad. [nieczytelne]
do [nieczytelne]	waga [nieczytelne]

кий повіт) та Стужиці (Красноставський повіт), де населення захищало храми.

За статистиками, підготованими Воєвідським урядом у Люблині, до кінця 1930 р. Римо-католицька Церква перейняла у східних повітах Люблинського воєвідства 144 православні храми, які окреслювалися як поуніятські або полатинські. З-посеред них 12 перейнято на основі розпоряджень австро-угорських та німецьких окупаційних властей, 10 на основі рішень польських державних властей, а аж 122 «в результаті стихійної ревіндикації, здійсненої римо-католицьким населенням або духовенством».

У перші роки після відновлення незалежності Польщі на Холмщині та Південному Підляшші, зрештою, як і в інших регіонах, пройшла перша хвиля руйнування православних храмів. Водночас державні власті старалися зберегти певну кількість недіючих церков, навіть у місцевостях, де православне населення було численним. Стан православних храмів на території Холмщини та Південного Підляшшя у 1929 р. був, за даними Варшавської Православної Митрополії, таким: 67 церков було чинними православними храмами, 165 висвячено на римо-католицькі костели, 96 церков було зачинено, 24 спалено, 25 розібрано, 4 перебудовано на школи, одну перебудовано на дім.

Другий етап руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші відбувся наприкінці двадцятих років. У 1929 р. проведено заплановану акцію руйнування «зайвих» храмів, державна адміністрація перед-

Burzona cerkiew w Kijowcu (pow. bialski), listopad 1929 r.
Церква у Кійвці під час руйнування, листопад 1929 р.

бачала тоді зруйнування 97 церков. Після початку акції з численними протестами проти цих дій властей виступала православна ієрархія, вірні та українські парламентарії. Відомою стала тоді справа церкви св. Параскеви на вул. Оболонській у Холмі; після протестів населення її знесення було призупинено (остаточно церкву розібрали в 1931 р.). У результаті рішучої позиції православного населення акцію руйнування було припинено. Загалом тоді було зруйновано 23 храми.

wschodnich powiatach województwa lubelskiego 144 świątynie prawosławne określane jako po-
nickie lub połacińskie. Spośród nich 12 przejęto
na mocy zarządzeń austro-węgierskich i niemiec-
kich władz okupacyjnych, 10 na podstawie decy-
zji polskich władz państwowych, zaś aż 122
*wskutek samorzutnej rewindykacji dokonanej
przez ludność lub duchowieństwo katolickie.*

W pierwszych latach po odzyskaniu
niepodległości na Chełmszczyźnie i Podlasiu,
podobnie zresztą jak w innych regionach, miała
też miejsce pierwsza fala burzenia świątyn praw-
osławnych. Jednocześnie władze państwowe
dążyły do zachowania pewnej liczby cerkwi
nieczynnych. Stan świątyn prawosławnych na
terenie Chełmszczyzny i Południowego Podla-
sia w 1929 r. przedstawiał się, według danych
Metropolii Prawosławnej, następująco: 67 było
czynnych jako świątynie prawosławne, 165

wyświęcono na kościoły, 96 było zamkniętych,
spalono 24, rozebrano 25, przerobiono na szko-
ły 4, zaś jedną przerobiono na dom.

Drugi etap burzenia cerkwi na Chełmsz-
czyźnie i Południowym Podlasiu nastąpił pod
koniec lat dwudziestych. W 1929 r. podjęto
planową akcję burzenia *zbędnych* świątyn,
administracja państwowa przewidywała wów-
czas zburzenie 97 cerkwi. Po rozpoczęciu akcji
z licznymi protestami wystąpiła hierarchia pra-
wosławna, wierni oraz posłowie ukraińscy.
Głośną stała się wtedy sprawa cerkwi pw. św.
Paraskiewy przy ul. Obolońskiej w Chełmie,
po protestach ludności jej rozbiórkę wstrzyma-
no (ostatecznie cerkiew rozebrano w 1931 r.).
Skutkiem zdecydowanej postawy ludności pra-
wosławnej było przerwanie akcji burzenia. Os-
tatecznie zburzono wówczas 23 świątynie.

Cerkiew cmentarna w Gnojnie (pow. białski), zburzona w okresie międzywojennym
Цвинтарна церква у Гнойні (Більський повіт), зруйнована у міжвоєнний період

Загострення релігійної та національної політики у другій половині тридцятих років

У другій половині тридцятих років політика польської держави стосовно національних та релігійних меншин зазнала помітного загострення. Було це пов'язано з дедалі швидшою еволюцією Польщі в напрямку авторитарної держави. Напрямами ідейних перетворень правлячого табору стали в цей період націоналізм, католицизм та авторитаризм. Державний інтерес однозначно ототожнювався з інтересом польської нації. У національній політиці відбувся остаточний перехід від концепції державної асиміляції до національної асиміляції. Вважалося, що держава повинна стежити за перебігом національних процесів та сприяти збільшенню потенціалу польської нації. Почала переважати точка зору, згідно з якою

Роль Церкви мусить відповідати польським державним інтересам, а отже бути чинником, який діє в душі цих інтересів, пов'язувати громадян передовсім із польською державою, а стосовно Люблинщини мусить бути чинником полонізації. Ми прагнемо полонізації Православ'я.

Люблинський воєвода Юзеф Ружнецький

«Нашою метою є повне підкорення польською стіхією території між Венром та Бугом».

найрезультативнішим способом забезпечення єдності суспільства є релігійна єдність.

Особливо помітним було загострення державної політики щодо Православної Церкви та українського населення на Холмщині та Південному Підляшші. Наприкінці січня 1935 р. у Люблинському воєвідському уряді відбувся таємний «З'їзд, присвячений українській меншині в Люблинському воєвідстві». Крім люблинського воєводи Юзефа Ружнецького та чиновників загальної адміністрації (повітові старости, начальники відділів Люблинського воєвідського уряду), взяли у ньому участь представники війська на чолі з командиром Округу корпусу П ген. Мечиславом Сморовінським.

Представники війська запропонували вчинити рішучі дії, що мали б на меті ліквідацію українського питання на Холмщині. Один із присутніх на з'їзді військовиків ствердив, що «на цій території Держава мусить позбутися шкідливої для себе, занадто великої й не виправдані важливими обставинами на місцях толеранції. В ім'я власного існуван-

Zaostrzenie polityki wyznaniowej i narodowościowej w drugiej połowie lat trzydziestych

W drugiej połowie lat trzydziestych polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i wyznaniowych uległa wyraźnemu zaostrzeniu. Wiązało się to z coraz szybszym ewoluowaniem Polski w kierunku państwa autorytarnego. Kierunkami zmiany ideowej obozu rządzącego stały się w tym okresie nacjonalizm, katolicyzm i autorytaryzm. Jednocześnie utożsamiano interes państwa z interesem narodu polskiego. W polityce narodowościowej nastąpiło ostateczne przejście od koncepcji asymilacji państwowej ku asymilacji narodowej. Uważano, że państwo powinno czuwać nad przebiegiem procesów narodowościowych i sprzyjać zwiększaniu potencjału narodu polskiego. Schyłano się ku pogładowi, że najskuteczniejszym sposobem na zapewnienie jedności społeczeństwa jest jedność wyznaniowa.

Szczególnie zauważalne było zaostrzenie polityki państwa wobec Kościoła prawosławnego i ludności ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu. Pod koniec stycznia 1935 r. w Urzędzie Wojewódzkim Lubelskim odbył się poufny 'Zjazd poświęcony mniejszości ukraińskiej w Województwie Lubelskim'. Obok wojewody lubelskiego Józefa Różnieckiego i urzędni-

ków administracji ogólnej (starostowie, naczelnicy wydziałów Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego) wzięli w nim udział przedstawiciele wojska na czele z dowódcą Okręgu Korpusu II gen. bryg. Mieczysławem Smorawińskim.

Przedstawiciele wojska zaproponowali podjęcie stanowczych działań mających na celu zlikwidowanie kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie. Jeden z obecnych na niej wojskowych stwierdził znacząco, że w działaniach na tym terenie *Państwo musi wyzbyć się szkolidliwej dla siebie, za daleko posuniętej i nieuzasadnionej istotnymi stosunkami w terenie tolerancji. W imię własnej egzystencji musi na terenie Chełmszczyzny zlikwidować całkowicie zagadnienie mniejszości ukraińskiej, a przynajmniej sprowadzić je do roli drobnego zagadnienia, jakim jest sprawa kolonistów czeskich na Wołyniu i niemieckich*

Dążymy do całkowitego opowania przez żywioł polski terenów, położonych między Wieprzem a Bugiem.

Rola Cerkwi musi odpowiadać polskiej państwowej racji stanu, a więc być czynnikiem oddziałującym w duchu tej racji stanu, wiązać obywateli w pierwszym rzędzie z Państwem Polskim, a w odniesieniu do Lubelszczyzny musi być czynnikiem polonizacji. Dążymy do polonizacji Prawosławia.

Wojewoda lubelski Józef Różniecki

ня [держава] мусить повністю зліквідувати питання української меншини на території Холмщини, а принаймні звести його до ролі другорядного питання, яким є питання чеських колоністів на Волині й німецьких у Холмському повіті». Своєю чергою, інший із доповідачів говорив однозначно: «Нашою метою є повне підкорення польською стихією території між Вепром та Бугом».

Воєвода Юзеф Ружнецький у підсумках результатів з'їзду за один із най-

важливіших аспектів, котрий необхідно враховувати в політиці держави, визнав роль Православної Церкви. Він стверджував: «Ми прагнемо колонізації Православ'я». У цей період ще не вважалася необхідною радикальна акція, яка мала б на меті швидке й різке обмеження присутності Православної Церкви на Холмщині та Південному Підляшші, увага зосереджувалась на наданні їй польського характеру.

У представлених на з'їзді «Директивах щодо визначення позиції з приводу українського питання» поміщена була сформульована у 35 пунктах детальна і довгострокова програма ліквідування «питання української меншини» на Холмщині й Південному Підляшші та здобуття її «остаточно для Держави та польської культури і нації». Були серед них також пункти, що стосувалися православ'я. Вони переважно передбачали рішучу колонізацію Православної Церкви, але також протидію розбудові її структур, у тому числі також присутності не визнаних державою священників.

Нові тенденції у національній та релігійній політиці польської держа-

Zburzona cerkiew we wsi Uhnin (pow. włodawski)
Зруйнована церква в селі Угніні (Володавський повіт)

WYDZIAŁ POLITYCZNY
Krajowe Biuro Polityczne
KPEP/2a/11

Dnia 12 grudnia 1936r.

T a j e

MINISTERSTWO SPRAWOZDANIE SYTUACYJNE Nr. 11/35.

/ z ruchu politycznego polskiego, oraz z życia społeczno-politycznego mniejszości narodowych /

O Z B S O II - Mniejszości Narodowe

A. Ukraińcy

Poza akcją KZU i życiem wyznaniowym mniejszość ukraińska w okresie sprawozdawczym nie wykazała żadnej żywotności. W związku z rosnącym egotyzmem i społeczeństwa Ukraińcy /L.II./ znacznie uroczyścieli, nie zaś wystąpił nie tylko udział ukraińców w obchodach Święta Wnieśliwłości /L.II./, lecz zanikły również się proces przetrwania w środowiskach naukowych i artystycznych, w tym w szczególności w naukach ścisłych i przyrodniczych. Wśród inteligencji i naukowców w szczególności ukraińskich. Wyniki te studium bardzo szkodliwie przebiegają, co najmniej w rozmowach jednolite, uchylają się od wyrażenia swojego zdania zarówno o procesie, jak i o osobach oskarżonych.

Realizowanie postulatów nauki religii prawosławnej w języku polskim

Przy okazji zetknięcia się z duchownymi prawosławnymi systematycznie akcentujemy jest postulat nauki religii prawosławnej w języku polskim. Wobec tego, że z początkiem bieżącego roku szkolnego szkół powszechnych w niektórych obwodach guberskiej zamieszkałych przez ludność prawosławną zaplanowane zostały w odpowiedzią na postulat nauki religii prawosławnej w języku polskim, w których przedmiotem nauki idą na rękę w realizowaniu tego postulat. W tym jednak, że się zauważyło, że ich stanowisko w tej sprawie często nie jest szczerze. Stwierdzono jednak należy, że nauka religii prawosławnej po polsku, jako konieczność w ośrodkach o większym odsetku ludności prawosławnej została zapoczątkowana bez jakiegokolwiek opóźnienia i przy stałym oddziaływaniu na duchowość prawosławnych, może być realizowana. Koniecznym jest, aby doświadczenia i osiągnięcia szkół z władzami administracyjnymi po linii kontroli czy objęcia duchownymi sprawozdaniem są wykonywane lojalnie.

W dniu 12 grudnia odbyło się w Tomaszowie Lub. decyzyjne posiedzenie duchownych prawosławnych, na którym, po wysłuchaniu referatu dziekana Borskiego o potrzebie nauki w szkołach

religii w języku polskim i udostępnienia na ten cel podręczników duchowni mieli następujące uwagi: Duchowni okręgu tomaszowskiego zebrani w dniu 19 listopada 1935 roku po wysłuchaniu referatu i władz szkolnych, zgodnie z uchwałą Komitetu rodzicielskiego w Tomaszowie Lub., odnoszącej się do konieczności wykładania religii prawosławnej w szkołach średnich w języku polskim, lecz dla wykładania w tym języku nie posiada się odpowiednich podręczników, w związku z tem zachodzi konieczność przetłumaczenia podręczników z innych języków na język państwowy. Polscy uchwalili: uznać propozycję władz szkolnych za konieczną i potrzebna i prosić jego zaminięcie o Biskupa i następcę na przekłamanie podręczników religii prawosławnej dla szkół średnich na język państwowy polski. Uchwała tę popisałi: ks. dziekan T. Borski, protopierś Jan Lewkowicz, protopierś Aleksy Kukuła, protopierś Kł. Antoniusz Krzaczok, ks. Dymitr Droc, ks. Grzegorz Nosalski, ks. Rodzioszusz, Metewojouk, ks. Michał Had, ks. Ignacy Kosiński, ks. Dymitr Kosiński, ks. Aleksander Bober, ks. Jan Samojłuk, ks. Deteragor Nesteruk, ks. Symon Danczuk, ks. Andrzej Kozalczuk i ks. Michał Kozalczuk. Uchwała powyższa została zatwierdzona przez Konsystorz Prawosławny w Warszawie dnia 30.XI. br. za L.4501.

Budowa prawosławnego domu modlitwy w Lipinach pow. biłgorajskiego

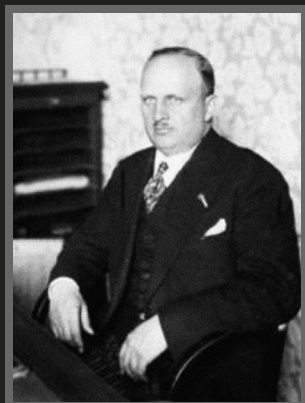
Z chęcią wyznaczenia przez Konsystorz Prawosławny do Lipin niestawionej duchownym prawosławnym - hieronimich Serafina Samojłuka - ludność prawosławna na tej wsi, pobudzana przez wymienionego duchownego, podjęła kroki zmierzające do wybudowania w Lipinach prawosławnego domu modlitwy, kierując go Zarząd Gminy w Potoku objęciem, nie podania i tej sprawie. Ponadto, Zarząd Gminy nie czuł się kompetentnym do udzielenia takiego pozwolenia, - niejaki Lewkowicz Michał, rodem z Lipin, naukowca obecnie religii prawosławnej i w języku polskim w szkole powszecznej w Biskupcu, uwiłał do Zarządu Gminy podanie o zezwolenie mu na pobudowanie domu mieszkalnego z przeznaczaniem na prawosławny dom modlitwy. Ponadto, Lewkowicz posiadał wszelkie warunki potrzebne do uzyskania takiego pozwolenia, Zarząd Gminy, Potok wydał mu zezwolenie na budowę domu mieszkalnego. Ponadto, jednak, w trakcie budowy, stwierdzono, że Lewkowicz nie zasługuje na się do zawieszenia przez Zarząd Gminy Potoku szkicu budowy, wprowadzając samowolnie zmiany i wyraźnie przewyżniające budynki dla celów modlitwowych, budowa została w końcu 11 listopada br. opieczona. Na uwagę zasługuje okoliczność, że duch. Samojłuk, który bezprawnie i w sposób przeciwny całej sprawie, nie uważa za stosowne porozumić o się w tej sprawie i urzędowo na Starostę, lecz przedsięwziął akcję budowy domu modlitwy samodzielnie i nie tylko, ale i w sposób odmienny, w sprawie, w której nie ma żadnej ludności prawosławnej, wsi Lipiny jest do sprawy opieczona i wspomnianego budynku objętego.

Kościół Narodowy obrządku wschodniego.

Duchowny Kościół Narodowy obrządku wschodniego w wsi Modryniec, pow. hrubieszowski - Haraucuk Piotr został skazany

w powiecie chełmskim. Inny z referentów stwierdzał z kolei jednoznacznie: *Dążymy do całkowitego opanowania przez żywioł polski terenów, położonych między Wierpem a Bugiem.*

Wojewoda Józef Różniecki podsumowując wyniki zjazdu za jeden z najważniejszych aspektów, który musi zostać uwzględniony w

Wojewoda Lubelski Józef Różniecki
Лублинський воєвода Юзеф Ружницький

polityce państwa uznał rolę Kościoła Prawosławnego. Konstałował on: *Dążymy do polonizacji Prawosławia.* W tym okresie nie uważano jeszcze, że niezbędna jest akcja mająca na

celu szybkie i radykalne ograniczenie obecności Kościoła prawosławnego na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu, skupiano się na nadaniu mu polskiego charakteru.

W przedstawionych na zjeździe *Wytocznych w sprawie ustosunkowania się do zagadnienia ukraińskiego na terenie Województwa Lubelskiego* zawarto sformułowany w 35 punktach szczegółowy i długofalowy program likwidacji zagadnienia mniejszości ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym oraz pozyskania jej *trwale dla Państwa oraz kultury i narodowości polskiej.* Znalazły się też wśród nich punkty dotyczące prawosławia. W większości przywydywały one stanowczą polonizację Kościoła prawosławnego, ale także zapobieganie rozbudowie jego struktur, w tym obecności nieuznawanych przez państwo duchownych.

ви стали дедалі більш помітно проявлятися після смерті маршала Юзефа Пілсудського. У грудні 1935 р. уряд офіційно створив Комітет із національних питань, до складу якого увійшли прем'єр-міністр та міністри основних відомств. Знаковим було те, що на своєму першому засіданні Комітет обговорював питання державної політики щодо православ'я. Вирішено, що Православна

Виходячи з тези, що метою нашої політики є спольщення території, а отже асиміляція, ми повинні замислитися, в яких умовах ця асиміляція може бути успішною. [...] Чим більш приязно буде меншість налаштована щодо Держави або ж польської національності, тим легшою і швидшою може бути асиміляція. [...]

Відомо, що кожна дія викликає протидію. Вам відомо, як кожен невдалий хід може бути використаний супротивником. [...] Будь-яке [...] надмірне посилення і пропаганда колонізаційного курсу могли б спричинити просто фатальні наслідки для нашої акції. [...]

Ви бачите складнощі лише по той бік фронту, а забуваєте про ставлення нашого суспільства. [...] Довго ще поляк-православний буде неофітом, «москалем» або «гайдамакою» і, будучи виключеним із середовища руських ендеків, у нас буде громадянином непевним – другосортним.

Однак, попри ці складнощі, ми не можемо відкладати колонізації Надбужжя, аж доки не виховаємо своє суспільство. [...] Колонізаційна акція повинна відбуватися етапами і повинна бути достосованою до терену. [...] У разі прорахунку краще відступити, ніж викликати відкриту війну, яка може перекинутися навіть на ширшу територію.

Люблинський воевода Юзеф Ружнецький

Церква повинна бути використана до поширення польської культури і тому необхідно прямувати до її колонізації.

Принципи політики держави були накреслені в експозе прем'єр-міністра Мар'яна Зиндрама Косцялковського у лютому 1936 р., коли він ствердив, що «метою [політики] є внутрішня консолідація Речі Посполитої». Упродовж 1935-1936 рр. стрімко зростала роль війська у формуванні релігійної та національної політики; стало воно однією з основних державних структур, які ангажувалися у її реалізацію. Представники війська подавали зазвичай більш радикальні пропозиції, ніж представники цивільної адміністрації. На нараді командирів округів корпусів 2 липня 1936 р. міністр Тадеуш Каспжицький стверджував, що «польська держава мусить прямувати до: піддання вірних окремих віросповідань асиміляційному впливу польської культури [...], а там, де це можливо, [...] процес спольщення у сфері релігійно-церковного життя потрібно виразно й рішуче взяти під нагляд».

Наприкінці тридцятих років усе більше уваги присвячувалося релігійним питанням. Шляхом до асиміляції мала бути колонізація релігійного життя окремих віросповідань. Особливу роль визначено Римокатолицькій Церкві, адже вважалося, що найбільш певним способом колонізації, а в результаті інтеграції суспільства, є прийняття католицизму в латинському обряді.

Coraz wyraźniej nowe tendencje w polityce narodowościowej i wyznaniowej uwidoczniły się po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego. W grudniu 1935 r. formalnie powołany został przez rząd Komitet do Spraw Narodowościowych, w skład którego wchodził premier oraz ministrowie kluczowych resortów. Symptomatycznym było, iż na pierwszym swym posiedzeniu zajął się on kwestią polityki państwa wobec prawosławia. Ustalono, że Kościół prawosławny powinien zostać wykorzystany do upowszechniania kultury polskiej i w tym celu należy dążyć do jego polonizacji.

Założenia polityki państwa zostały nakreślone w exposé premiera Mariana Zyndrama Kościółowskiego w lutym 1936 r., gdy stwierdził on że *celem* [polityki] *jest wewnętrzne zespolenie Rzeczypospolitej*. W ciągu lat 1935-1936 szybko wzrastała też rola wojska w kształtowaniu polityki wyznaniowej i narodowościowej, stało się ono jedną z głównych struktur państwowych zaangażowanych w jej realizację. Przedstawiciele wojska proponowali zazwyczaj rozwiązania bardziej radykalne niż przedstawiciele administracji cywilnej. Na odprawie dowódców Okręgów Korpusów 2 lipca 1936 r. minister Tadeusz Kasprzycki stwierdzał, że państwo polskie musi dążyć do: *poddania wyznawców poszczególnych wyznań pod asymilacyjny wpływ kultury polskiej [...] a tam gdzie to jest możliwe [...] proces spolszczenia się na terenie życia religijno-kościelnego otoczyć wyraźną i zdecydowaną opieką*.

U schyłku lat trzydziestych coraz więcej uwagi poświęcano kwestiom wy-

znaniowym. Drogą do asymilacji miało być spolszczenie życia religijnego poszczególnych wyznań. Szczególną rolę przyznawano Kościołowi rzymskokatolickiemu, uznając, że najpewniejszym sposobem polonizacji, a co za tym idzie integracji społeczeństwa, jest przyjęcie katolicyzmu w obrządku łacińskim.

Wychodząc z założenia, że celem naszej polityki jest spolszczenie terenu, a więc asymilacja, musimy się zastanowić w jakich warunkach ta asymilacja może mieć powodzenie. [...] Im bardziej przyjaźnie będzie mniejszość nastroszona do Państwa względnie narodowości polskiej, tem łatwiejszą i szybszą może być asymilacja. [...]

Wiadomo, że każda akcja wywołuje kontrakcję. Wiedzą Panowie jak każde niezręczne posunięcie może być wykorzystane przez przeciwnika. [...] Wszelkie [...] zbyt silne wzmoczenie i propaganda kursu polonizacyjnego, mogłyby wywołać wprost fatalne dla naszej akcji następstwa. [...]

Panowie widzą trudności tylko po drugiej stronie frontu, a zapominają o nastawieniu naszego społeczeństwa. [...] Długo jeszcze Polak-prawosławny będzie neofitą, <moskalem>, czy <hajdamaką> i będąc wykluczonym ze społeczeństwa ruskich endeków, u nas będzie obywatelem niepewnym - drugoklasowym.

Mimo jednak tych trudności nie możemy odkładać polonizacji Nadbuża, aż do czasu wychowania swojego społeczeństwa. [...] Akcja polonizacyjna musi pójść etapami i musi być dostosowaną do terenu. [...] W razie złego obliczenia się, lepiej się cofnąć, niż wywołać otwartą wojnę, mogącą się rozszerzyć na dalsze nawet tereny.

Wojewoda lubelski Józef Różniecki

Принципи полонізаційно-ревіндикаційної акції на Холмщині і Південному Підляшші

Загострення релігійної та національної політики польської держави у другій половині тридцятих років найбільш драматичні наслідки мало саме на Холмщині та Південному Підляшші. Як влучно помітив відомий польський дослідник Ян Кенсік, «Холмщина та Волинь були тоді полігоном нової національної політики держави, на цих територіях набрала вона найбільш гострих форм».

Підготовку полонізаційно-ревіндикаційної програми розпочато в Люблинському воєвідстві наприкінці 1936 р. Вже 11 грудня 1936 р. створено Координаційний комітет при Командуванні Округу корпусу № II (Люблин), котрий охоплював своєю діяльністю п'ять південно-східних повітів Люблинського воєвідства та Волинське воєвідство. Формально метою Комітету було «зміцнити, впорядкувати та координувати, а цим самим зробити результативнішими зусилля суспільства в напрямку піднесення мілітарної потуги та військової готовності держави». До складу Комітету увійшли представники війська та понад двадцяти польських громадських ор-

ганізацій Люблинського та Волинського воєвідств. Очолив його командир Округу корпусу № II ген. Мєчислав Смєравінський. Виконавчим органом Комітету був Штаб самостійного відділення підготовки воєнної безпеки Штабу командування Округу корпусу № II, яким керував майор Станіслав Крогульський.

4 червня 1937 р. у Люблині відбулося пленарне засідання Координаційного комітету при Командуванні Округу корпусу № II, в якому, крім військових командирів, узяли також участь представники цивільних адміністративних властей, професори Люблинського католицького університе-

ту, представники польських громадських організацій. На засіданні формувалися принципи діяльності Комітету. Вказувалася потреба консолідації всіх польських організацій та верств суспільства для «зміцнення польськості» на територіях, охоплених діяльністю Комітету. Однією зі сфер діяльності Комітету було визнано організацію підготовки до проведення ревіндикаційної акції.

Щодо населення з першої групи передбачалося здійснення вірстовідної ревіндикації, тобто перехід його у католицизм, стосовно другої групи – проведення полонізації православ'я, щодо третьої – її ізолювання.

Założenia akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu

Zaostrzenie polityki narodowościowej i wyznaniowej państwa w drugiej połowie lat trzydziestych najbardziej drastyczne skutki miało właśnie na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu. Jak trafnie zauważył znany badacz Jan Kęsik: *Chełmszczyzna i Wołyń były wówczas poligonem nowej polityki narodowościowej państwa, na tych terenach przybrała ona najbardziej ostre formy.*

Do przygotowania programu polonizacyjno-rewindykacyjnego przystąpiono w województwie lubelskim w końcu 1936 r. Już 11 grudnia 1936 r. powstał Komitet Koordynacyjny przy Dowództwie Okręgu Korpusu nr II (Lublin), który swym zasięgiem obejmował pięć południowo-wschodnich powiatów województwa lubelskiego oraz województwo wołyńskie. Formalnie celem Komitetu było *wzmóc, uporządkować i skoordynować, a przez to skuteczniejszymi uczynić wysiłki społeczeństwa zmierzające do podniesienia potęgi militarnej i gotowości wojennej państwa.* W skład Komitetu weszli przedstawiciele władz wojskowych oraz ponad dwadzieścia polskich organizacji społecznych województw lubelskiego i wołyńskiego. Na jego czele stanął dowódca Okręgu Korpusu nr II gen. bryg. Mieczysław Smorawiński. Organem

wykonawczym Komitetu był sztab Samodzielnego Referatu Przygotowania Bezpieczeństwa Wojskowego Sztabu Dowództwa Okręgu Korpusu nr II, kierowany przez mjr Stanisława Krogulskiego.

4 czerwca 1937 r. odbyło się w Lublinie plenarne zebranie Komitetu Koordynacyjnego przy DOK II, w którym obok dowódców wojskowych wzięli także udział przedstawiciele cywilnych władz administracyjnych, profesorowie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, przedstawiciele

Wobec ludności z grupy pierwszej zakładano dokonanie rewindykacji wyznaniowej, czyli jej przejście na katolicyzm, wobec drugiej – przeprowadzenie polonizacji prawosławia, zaś wobec trzeciej – izolowanie jej.

le polskich organizacji społecznych. Na zebraniu określono zasady działania Komitetu. Wskazywano na potrzebę konsolidacji wszystkich polskich organizacji i warstw społecznych na rzecz *wzmocnienia polskości* na terenach objętych działaniem Komitetu. Za jedno z pól działalności

Komitetu uznano organizację przygotowań do realizowania akcji rewindykacyjnej.

Przy realizacji tego programu z wojskiem blisko współpracowała administracja cywilna. Radykalizacja polityki narodowościowej wywołała kontrowersje w kierownictwie województwa. Dotychczasowy wojewoda lubelski J. Różniecki nieoficjalnie przeciwstawiał się zaostrzaniu polityki narodowościowej i wyznaniowej, co prawdopodobnie stało się przyczyną odwołania go ze

При реалізації цієї програми з військом близько співпрацювала цивільна адміністрація. Радикалізація національної політики викликала сумніви в керівництва воєводства. Дотеперішній люблінський воєвода Ю. Ружнецький неофіційно противився загостренню національної та релігійної політики, що, мабуть, стало причиною відкликання його з посади воєводи у вересні 1937 р. На хвилі кадрових змін у правлячому таборі обов'язки люблінського воєводи почав тоді виконувати майор Єжи Альбін де Трамекурт, дотеперішній в. о. польського воєводи. Він цілком підтримував акцію «зміцнення польськості на Східних Кресах» і дії військових кіл.

Безпосереднє керування акцією на Холмщині було доручено командирі 3-ої піхотної дивізії Легіонів ген. Брунону Ольбрихту. Він став «Керівником Координаційної акції на колишню Холмщину». Головним центром діяльності стало Замостя, де перебував штаб дивізії. 26 жовтня 1937 р. ген. Брунон Ольбрихт видав розпорядження, яке визначало завдання полонізаційної акції, в котрому доручав підготувати повітові плани й оголошував про

Gen. bryg. Mieczysław Smorawiński
Ген. бриг. Мечислав Сморовинський

подальше опрацювання плану для всієї Холмщини. Опрацьований план отримав назву «Основні директиви щодо полонізації Холмщини». Провідною думкою програми був прин-

цип: «Усі православні Холмщини – це зручені поляки». Спираючись на цю ідею, виділено три категорії православного населення: «байдужі до православної церкви», яких можна переконати перейти на католицизм; прив'язані до православ'я, які не були свідомими українцями, та «національно свідомі українці».

Передбачалася відмінна політика щодо кожної зі згаданих груп – від обережної пропагандистської кампанії стосовно першої категорії до рішучого обмеження впливів третьої шляхом «розбивання більших скупчень населення цього типу, відмежування їх загорожено польських поселень від більш політично активних скупчень тощо». Щодо населення з першої групи передбачалося здійснення віросповідної ревіндикації, тобто перехід його у католицизм, стосовно другої групи – проведення полонізації православ'я, щодо третьої – її ізолювання. Виконання цих завдань передбачалося на багато років уперед. До їх реалізації мали бути використані військо, Римо-католицька Церква, школи, адміністративна влада, а також польське суспільство на місцях.

У «Директивах» рекомендувалося, наприклад: «Слід пропагувати гасло, що поляки на території Холмщини мають спеціальну місію полонізації й тому на цій платформі повинні згуртувати всі свої сили». Серед інших адміністративних дій планувалося реорганізувати мережу гмін (волостей) так, щоб польське населення мало перевагу. Передбачалося підтримка еміграції українського населення (і виселення з мішаних терито-

stanowiska wojewody we wrześniu 1937 r. Na fali przesunięć w obozie rządzącym obowiązki wojewody lubelskiego objął wówczas mjr Jerzy Albin de Tramecourt, dotychczasowy p.o. wojewody poleskiego. Poparł on w pełni akcję *wzmocnienia polskości na Kresach Wschodnich* i działania kół wojskowych.

Bezpośrednie dowodzenie akcją na Chełmszczyźnie przypadło dowódcy 3 Dywizji Piechoty Legionów gen. bryg. Brunonowi Olbrychtowi. Został on 'Kierownikiem Akcji Koordynacyjnej na b. Chełmszczyznę'. Głównym ośrodkiem działań stał się Zamość, gdzie stacjonował sztab Dywizji. 26 października 1937 r. gen. B. Olbrycht wydał zarządzenie określające zadania akcji polonizacyjnej, w którym polecał przygotowanie planów powiatowych i zapowiadał opracowanie planu dla całej Chełmszczyzny. Został on opracowany i otrzymał nazwę: *Podstawowe wytyczne do polonizacji Chełmszczyzny*. Myślą przewodnią programu była teza, że *Wszyscy prawosławni Chełmszczyzny są zruszczonymi Polakami*.

W oparciu o nią wyróżniono trzy kategorie ludności prawosławnej: *obojętni do cerkwi prawosławnej*, których można nakłonić do przejścia na katolicyzm; przywiązani do prawosławia, ale nie będący świadomymi Ukraińcami; *uświadomionych narodo Ukraińców*.

Przewidywano zróżnicowaną politykę wobec każdej z wymienionych grup – od ostrożnej akcji propagandowej wobec pierwszej do zdecydowanego ograniczania wpływów trzeciej metodą *rozbijania większych skupień ludności tego typu, odgradzania ich zaporą osiedli polskich od skupisk bardziej politycznie czynnych itp.* Wobec ludności z grupy pierwszej zakładano dokonanie rewindykacji wyznaniowej, czyli jej przejście na katolicyzm, wobec drugiej – przeprowadzenie polonizacji prawosławia, zaś wobec trzeciej – izolowanie jej. Wykonanie powyższych zadań planowano na wiele lat. Do ich realizacji zamierzano wykorzystać wojsko, Kościół rzymskokatolicki, szkoły, władze administracyjne, a także miejscowe społeczeństwo polskie.

PODSTAWOWE WYTYCZNE DO POLONIZACJI CHEŁMSZCZYZNY.

I/ Myśl przewodnia.

A/ *Wszyscy prawosławni Chełmszczyzny są zruszczonymi Polakami, którzy przez ucisk zaborców odpadli od polskości.*

Akcje polonizacyjną w stosunku do prawosławnych mówiących po polsku i podających się za Polaków, traktować należy ich jak Polaków i prowadzić robotę pod kątem rewindykacji wyznaniowej. Należy ją prowadzić ostrożnie, oraz indywidualnie w stosunku do osób i rodzin, co do których jest pewność iż są:

- 1/ obojętni dla cerkwi prawosławnej;
- 2/ uświadomieni o tym, iż oni sami lub ich przodkowie przeszli na prawosławie pod przymusem caratu;
- 3/ ulegli wpływom polonizacyjnym w takim stopniu, iż zmiana wyznania stała się ich wewnętrzną potrzebą;

Основні директиви щодо полонізації Холмщини

I. Провідна думка

А) Усі православні Холмщини – це зручені поляки, які через утиски загарбників відійшли від польськості. [...]

II. Вказівки щодо виконання

А) Релігійна акція

1) Загальний принцип, якого не потрібно приховувати, є наступним: на землях колишньої Холмщини були виключно поляки, і то католики. Зараз православ'я не винищується, але православ'я не може бути розсадником руськості ані не може її зміцнювати. Православні священнослужителі мусять беззастережно підкоритися полонізаційній акції. Вони повинні відчувати постійне спостереження і контроль із боку польського суспільства і влади. [...]

2) [...] Роботу слід вести за здобуття окремих душ і родин. У навчання рим.-кат. релігії мають втягуватися православні діти. [...] Творити низку нових парафій. [...]

3) а) Адміністративна влада не може допустити збільшення кількості православних парафій.

б) Зліквідувати неофіційних попів.

с) Зліквідувати зачинені церкви.

д) Релігійні послуги і мова спілкування попів повинна бути польською. [...]

В) Акція суспільства

а) Організувати суспільну акцію проти пра-вославних проповідей і навчання релігії, а також проти уживання попами іншої мови, ніж польська. [...]

б) На територіях із байдужим ставленням до релігії підтримувати постанови про ліквідацію нечинних церков. [...]

С) Адміністративна влада

а) Переорганізувати ґміни так, щоб поляки, наскільки можна, становили переважну більшість.

б) Землі з парцеляції надавати тільки католикам, і то з західних частин Люблинського воевідства. [...]

рій усіх непольських громадян) та втримання еміграції польського населення. Земля мала потрапляти виключно в руки католиків, «при тому із західних частин Люблинського воевідства», а при комасації слід було «проводити політику вимішування людського елементу».

Ревіндикаційна акція спершу розпочалася наприкінці 1937 р. у прикордонній зоні на сусідній Волині. На практиці там розпочалася реалізація програми, аналогічної до тієї, що була підготована для Холмщини та Підляшшя. Не заважало це урядовим чинникам декларувати потребу ведення розсудливої національної політики. 24 січня 1938 р. прем'єр-міністр Феліціян Славой Складковський, відповідаючи на критику національної політики, говорив: «будь-які прояви ненависті чи нетерпимості з боку польського народу щодо меншин я вважаю за серйозну помилку, котра раніше чи пізніше мусить помститися на Польщі. Вважаю не гідними польського народу як національної більшості, свідомої своєї ролі в державі, усілякого роду заклики до гноблення або ускладнення життя меншин, що не містяться у правовому полі, адже мусимо жити разом і всякого роду заклики і жести нетерпимості помстяться на співіснуванні, на інтегральності Польщі».

W wytycznych zalecano np.: *Należy lansować hasło, że Polacy na terenie Chełmszczyzny mają specjalną misję polonizacji i dla tego na tej platformie powinni skonsolidować wszystkie swoje siły.* Wśród działań administracyjnych planowano reorganizację struktur gminnych tak, aby ludność polska miała przewagę. Przewidywano popieranie emigracji ludności ukraińskiej (i wysiedlenie z terenów mieszanych wszystkich obywateli niepolskich) oraz wstrzymanie emigracji ludności polskiej. Ziemia miała trafiać wyłącznie w ręce katolików i to z zachodnich części województwa lubelskiego, zaś przy komasacji należało prowadzić politykę wymieszania elementu ludzkiego.

Akcja rewindykacyjna rozpoczęła się pod koniec 1937 r. najpierw w pasie przygranicznym na sąsiednim Wołyniu. W praktyce zaczęto tam realizować analogiczny program, jak ten opracowywany dla Chełmszczyzny i Podlasia. Nie przeszkadzało to czynnikom rządowym deklarować potrzeby prowadzenia rozważnej polityki narodowościowej. 24 stycznia 1938 r. premier Felicjan Sławoj Składkowski ustosunkowując się do krytyki polityki narodowościowej stwierdzał bowiem: *wszelkiego rodzaju objawy nienawiści, czy zniecierpliwienia ze strony narodu polskiego do mniejszości uważam za ciężki błąd, który wcześniej czy później na Polsce zemścić się musi. Uważam, że niegodne jest narodu polskiego, jako większości narodowej, świadomej swej roli w państwie, wszelkiego rodzaju nie dające się pomieścić w porządku prawnym nawoływania do zgniecenia, lub utrudnienia życia mniejszości, bo przecież musimy żyć razem i wszelkiego rodzaju nawoływania i odruchy niecierpliwości zemszczą się na współżyciu, na zwartości Polski.*

Podstawowe wytyczne do polonizacji Chełmszczyzny

I. Myśl przewodnia

A) Wszyscy prawosławni Chełmszczyzny są zruszczonymi Polakami, którzy przez ucisk zaborców odpadli od polskości. [...]

II) Wytyczne wykonania

A) Akcja religijna

1) Zasada ogólna, z którą kryć się nie należy, jest następująca: na ziemiach byłej Chełmszczyzny byli wyłącznie Polacy i to katolicy. Obecnie prawosławia nie niszczy się, prawosławie nie może zaś być rozsądnikiem ruskości lub też nie może jej umacniać. Duchowni prawosławni muszą bezwzględnie podporządkować się akcji polonizacyjnej. Muszą odczuwać stałą obserwację i kontrolę ze strony społeczeństwa polskiego i władz. [...]

2) [...] Pracę należy prowadzić o pozyskanie pojedynczych dusz i rodzin. Na naukę religii rzym.-kat. mają być wciągane dzieci prawosławne. [...]

Kreować szereg nowych parafii. [...]

3) a) Władze administracyjne nie mogą dopuścić do powiększania ilości parafii prawosławnych.

b) Zlikwidować popów nieoficjalnych.

c) Zlikwidować zamknięte cerkwie.

d) Posługi religijne oraz mowa potoczna popów musi być polska. [...]

B. Akcja społeczeństwa.

a) Organizować akcję społeczną przeciw kazaniom prawosławnym i nauce religii oraz posługiwaniu się przez popów innym językiem jak język polski. [...]

b) Na terenach o obojętności religijnej popierać uchwały o likwidacji cerkwi nieczynnych. [...]

C) Władze administracyjne

a) Przeorganizować gminy tak, by o ile możliwości Polacy stanowili zdecydowaną większość.

b) Ziemie z parcelacji nadawać tylko katolikom i to z zachodnich części województwa lubelskiego. [...]

Початок полонізаційно-ревіндикаційної акції весна 1938 р.

Моментом найбільш радикальних дій, скерованих проти Православної Церкви та українського населення Холмщини та Південного Підляшшя, був 1938 рік, коли тут розпочалася так звана полонізаційно-ревіндикаційна акція. Ця акція відбувалася під не згідним з історичною дійсністю гаслом «ревіндикації всього того, що колись, у часах перед поділами [Польщі], було польським і католицьким на східних землях Люблинського воєводства». На території Холмщини і Південного Підляшшя ця акція мала бути реалізована у двох напрямках: 1) акція, пов'язана «з поверненням до віросповідань своїх батьків, тобто конверсії з віросповідання і обрядів нелатинських на віросповідання і обряд римо-католицький»; 2) полонізація православ'я – уведення польської мови до літургічного та щоденного життя Православної Церкви, створення і підтримка руху православних поляків.

20 січня 1938 р. ген. Б. Ольбрихт сформулював принципи ведення акції. В окремих повітах призначено повітових

керівників, котрими стали офіцери з дислокованих там формувань. Мали вони організувати «теренові групи», які були виконавчими органами. В їхній роботі слід було звернути увагу на те, щоб усі дії, які виконувала цивільна адміністрація і громадські організації, були «підпорядковані завданням полонізації». Водночас ген.

Б. Ольбрихт підкреслював, що «потрібно пробудити в суспільстві важливість полонізаційної акції і скерувати його на активну полонізаційну роботу».

Координаційний комітет включав у свою діяльність польські громадські організації, зокрема Товариство розвитку східних земель. Ген.

Б. Ольбрихт прямо наказував, що «В якості органу для праці на рівні повіту, який служитиме спеціально для того, щоб не втягувати війська до політичної роботи, керівники акції заснують у кожному повіті Товариство розвитку східних земель». Комітет інспірував заяви польських організацій у різних питаннях (наприклад, полонізації православ'я, зміни назв місцевостей, домагання

Бійки польської молоді вбивали вікна. Усе частіше мали місце утиски з боку адміністрації, яка стосувала шантаж, узалежнюючи виконання адміністративних дій від переходу на католицизм.

Początek akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej wiosna 1938 r.

Momentem najbardziej radykalnych działań skierowanych przeciwko Kościołowi prawosławnemu i ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Południowego Podlasia był rok 1938, gdy rozpoczęto tu tzw. akcję polonizacyjno-rewindykacyjną. Akcja ta odbywała się pod niezbyt odpowiadającym rzeczywistości historycznej hasłem: *rewindykacji tego wszystkiego co niegdyś w czasach przedrobiorowych było polskie i katolickie na wschodnich ziemiach województwa lubelskiego*. Na terenie Chełmszczyzny i Podlasia Południowego akcja ta miała być przeprowadzona w dwóch kierunkach: akcja związana z *powrotem do wyznań swych ojców, tj. konwersji z wyznania i obrządków niełacińskich na wyznanie i obrządek rzymskokatolicki*; polonizacja prawosławia - wprowadzenie języka polskiego do życia liturgicznego i codziennego Kościoła prawosławnego, stworzenie i popieranie ruchu Polaków prawosławnych.

20 stycznia 1938 r. gen. B. Olbrycht określił zasady prowadzenia akcji. W poszczególnych powiatach powołani zostali powiatowi kierownicy, którymi byli oficerowie z jedno-

Bojówki młodzieży wybijały szyby w oknach. Zdarzały się coraz częstsze szykany ze strony administracji, która stosowała szantaż uzależniając spełnianie czynności administracyjnych od przyjęcia katolicyzmu.

stek tam stacjonujących. Organizować oni mieli *zespoły terenowe*, będące organami wykonawczymi. W ich pracy należało zwrócić uwagę, aby wszelkie działania podejmowane przez administrację cywilną i organizacje społeczne były *prowadzone pod kątem interesów polonizacyjnych*. Jednocześnie gen. B. Olbrycht podkreślał, że *należy rozbudzić w społeczeństwie ważność akcji polonizacyjnej i nastawić go na*

aktywną robotę polonizacyjną. Komitet Koordynacyjny włączał w swe działania polskie organizacje społeczne, w szczególności Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich. Gen. B. Olbrycht polecał wręcz: *Jako organ pracy na szczeblu powiatu, służący specjalnie do tego, by nie*

wciągać wojska do roboty politycznej, kierownicy akcji powołają do życia i zorganizują w każdym powiecie Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich. Komitet inspirował wystąpienia polskich organizacji w różnych kwestiach (np. polonizacji prawosławia, zmian nazw miejscowości, żądania usuwania zbędnych cerkwi), co miało stwarzać wrażenie inicjatyw oddolnych. Starano się bowiem zachować pozory akcji nieskoordynowanej.

усунення «зайвих» церков), що мало створювати враження ініціатив знизу.

У березні 1938 р. керівник координаційної акції на колишню Холмщину ген. Брунон Ольбрихт так формулював методи дій щодо православ'я: «У жодному разі не можна виступати проти православ'я. [...] Йдеться про те [...], щоб православна церква, за котру нині ніхто не може заступитися, була за наші польські гроші інструментом колонізаційним, а не русифікаційним». Він сформулював також принципи ревіндикаційної акції: «релігій-

У Тарноватці [...] у збудованому молитовному домі почав совершати богослужіння православний монах із Почаївської Лаври [...]. Останнім часом душпастирські функції для православних у Тарноватці й околицях виконував о. Семен Демчук [...].

Навесні поточного року мало розпочатися будівництво для православного священика, але раптом влада заборонила це будівництво. Невдовзі після того вїїт Моссаковський відчитав селянам 14 травня 1938 р. розпорядження повітового старости у Томашеві про закриття православного молитовного дому в Тарноватці. Останню Божественну Літургію совершив о. Семен Демчук 15 травня 1938 р. у присутності постового державної поліції. Зібралися на цю останню літургію всі місцеві й довколишні православні українці, від дітей до старих, і увесь час голосно і гірко плакали. Не витримав і поліціант і вийшов перед закінченням богослужіння. [...] Отця Семена Демчука повітовий староста у Томашеві за недозволене здійснення православних богослужінь покарав двомісячним арештом і у червні 1938 р. виселив із Тарноватки.

З інтерпеляції посла до Сойму Степана Барана
6 липня 1938 р.

ну ревіндикацію слід здійснювати тихо, таємно, але нещадно за кожну родину і душу; так, щоб не провокувати офіційної боротьби з православ'ям».

У квітні ген. Б. Ольбрихт накреслив детальну програму дій. Пропонував він також «Заселення території рим.-кат. священиками» і створення для них 38 нових штатних одиниць, ерегування 12 нових парафій і утворення у Холмі римо-католицької дієцезії з особливою орієнтацією на колонізацію, з вибором відповідного єпископа». Передбачав він здійснення радикальних кроків щодо Православної Церкви. Стверджував також, що «мусить бути прийнятий принцип: жоден клаптик землі не може потрапити в руки інші, ніж польські».

До акції готували також польську громадську думку, поміщаючи в проурядовій пресі статті про «українську небезпеку» на Холмщині, Православну Церкву звинувачували у русифікаційній та українізаційній діяльності. Кампанію в пресі розпочав «Ілюстровани Кур'єр Цодзенни». Відбувалися інспіровані військовими властями збори польських громадських організацій, віча католицького населення, котрі приймали резолюції з домаганням «ліквідації» зачинених храмів, усунення православних священиків, колонізації Православної Церкви.

Дії, спрямовані безпосередньо на структури Православної Церкви, розпочалися навесні 1938 р., у період Великого посту та Великодніх свят. Все почалося із закриття позаштатних і діючих неофіційно храмів. Траплялися випадки підпалень церков. Зліквідовано також певну кількість офіційно

W marcu 1938 r. kierownik Akcji Koordynacyjnej na byłą Chełmszczyznę gen. Brunon Olbrycht następująco formułował metody działań wobec prawosławia: *W żadnym wypadku nie wolno występować przeciwko prawosławiu. [...] Chodzi o to [...], by cerkiew prawosławna, za którą nikt obecnie ująć się nie może, była za nasze polskie pieniądze instrumentem polonizacyjnym, a nie rusyfikacyjnym.* Określał również zasady akcji rewindykacyjnej na katolicyzm: *rewindykacja wyznaniowa musi być prowadzona po cichu, tajnie, lecz bez pardonu o każdą rodzinę i duszę i ażeby nie prowokować oficjalnej walki z prawosławiem.*

W kwietniu gen. B. Olbrycht zarysował szczegółowy program działań. Postulował on także *Nasylenie terenu księżmi rzym.-kat.* i utworzenie dla nich 38 nowych etatów, powołanie 12 nowych parafii oraz utworzenie w Chełmie diecezji rzymskokatolickiej *o specjalnym nastawieniu polonizacyjnym z doborem odpowiedniego biskupa.* Przewidywał podjęcie radykalnych kroków wobec Kościoła prawosławnego. Stwierdzał także, że *musi być przyjęta zasada: ani jeden skrawek ziemi nie może się dostać w ręce inne jak polskie.*

Gen. bryg. Brunon Olbrycht
Ген. бриг. Брунон Ольбрихт

Do akcji przygotowywano także polską opinię publiczną, zamieszczając w prasie prządowej artykuły o *zagrożeniu ukraińskim* na Chełmszczyźnie, oskarżając Kościół prawo-

sławny o działalność rusyfikacyjną i ukrainizacyjną. Kampanię prasową rozpoczął „Ilustrowany Kurier Codzienny”. Z inspiracji władz wojskowych odbywały się zebrania polskich organizacji społecznych, wiece ludności katolickiej, na których uchwalano rezolucje z żądaniem zlikwidowania zamkniętych świątyń, usunięcia duchownych prawosławnych, polonizacji Kościoła prawosławnego.

Działania skierowane bezpośrednio w strukturę Kościoła prawosławnego podjęto wiosną 1938 r., w okresie Wielkiego Postu i świąt Wielkanocnych. Rozpoczęto od zamykania świątyń

W Tarnawatce [...] w wybudowanym domu modlitwy zaczął odprawiać nabożeństwa prawosławny mnich z Ławry Poczajowskiej [...]. W ostatnich czasach funkcje duszpasterskie dla prawosławnych w Tarnawatce i okolicy pełnił ks. Semen Demczuk [...]. Na wiosnę bieżącego roku miano rozpocząć budowę dla księdza prawosławnego, ale nagle władza zabroniła tę budowę. W krótki czas potem wójt Mossakowski odczytał włościanom w dniu 14 maja 1938 r. rozporządzenie starosty powiatowego w Tomaszowie o zamknięciu prawosławnego domu modlitwy w Tarnawatce. Ostatnią mszę świętą odprawił ks. Semen Demczuk w dniu 15 maja 1938 r. w asyście posterunkowego policji państwowej. Zbrali się na tę ostatnią mszę świętą wszyscy miejscowi i okoliczni Ukraińcy prawosławni, od dzieci i starców, i cały czas głośno i rzewnie płakali. Nie wytrzymał i posterunkowy i wyszedł przed zakończeniem nabożeństwa. [...] Księdza Semena Demczuka starosta powiatowy w Tomaszowie za niedozwolone odprawianie nabożeństw prawosławnych ukarał dwumiesięcznym aresztem i w czerwcu 1938 roku wysiedlił z Tarnawatki.

Z interpelacji posła Stefana Barana
6 lipca 1938 r.

Zkraju od korespondentów J.K.C.

Czwartek, 24 marca 1938 r.

Kronika wielkopolska.

Pożeganie dyr. Kosidowskiego.

(Sm). We wtorek na posiedzeniu zarządu miejskiego m. Poznania odbyło się pożegnanie dyrektora Pol. Radzi i ławiska miejskiego, dra Zenona Kosidowskiego, odchodzącego na wyższe stanowisko do Warszawy.

W gorących słowach pożegnał go w imieniu zarządu miejskiego prezydent miasta inż. dypl. Rubo, podnosząc zasługi dyr. Kosidowskiego dla dobra miasta, oraz pracę w licznych komisjach i życząc mu dalszej owocnej pracy na nowym placówce.

Po przemówieniu p. prez. Rubego odebrano listy i życzenia, wręczono piękny bukiet w dowód sympatii, jaką zyskał sobie za swą kilkuletnią działalność w Poznaniu.

Uchwaly Związków artystycznych i kulturalnych m. Poznania.

(Sm). We wtorek wieczorem odbyło się w pałacu Działyńskich posiedzenie rady zarządzenia związków artystycznych i kulturalnych m. Poznania pod przew. prof. dr Kaminkiego. Zebrani przedstawiciele wielkopolskich związków artystycznych przyjęli sprawozdanie ustępującego zarządu z prezesem Kostidowskim na czele. Po wysłuchaniu sprawozdania komisji rewizyjnej zebrani udzieliłi zarządowi absolutorium z wyrażeniem szczególnej podziękowania ustępującemu prezesowi Kosidowskemu za powołanie do życia rady oraz za owocną jej pracę aż do ostatniej chwili.

Na wniosek prof. dr Kaminkiego zebrani wybrali przez aplaudacja dra Kosidowskiego członkiem prezydium honorowego rady.

We wyniku wyborów do zarządu zrzeszenia związków artystycznych i kulturalnych wybrano Jednocześnie prezesem i wiceprezydentem m. Poznania, p. Zygmunt Zaleskiego, a jako członków zarządu: red. Kawczyńskiego, art. mal. Henryka Jackowskiego, dr. Litowskiego, prof. Wysockiego,

Cerkiew prawosławna nie może być miejscem agitacji ukraińskiej.

(—) Wielkie zebranie publiczne odbyło się w Cmieście Lubuskim przy udziale ponad 3000 osób.

Po referacie członka Z. S. W. Kazaka, uchwalono jednomyślnie nast. rezolucję: „Zebrani obywatele miasta Cmieśća zdecydowanie stwierdzają, że: 1) Cerkiew prawosławna na terenie powiatu stała się rozsadnikiem innego niż polskiego świadectwa narodowego, 2) Niekierują duchowni prawosławni przetrwała wśród prawosławnej ludności polskiej ię pochodziła polskiego akcji irredukcyjności, że nie jest polską, 3) W stosunku z ta ludnością należąca się iżyskiem ruskim, 4) Kazania i nauce religijne odbywają w języku ruskim, 5) Działalność większości duchownych prawosławnych wprowadza różnicę i zadrżanie spokoju dotąd wspierającej całej ludności powiatu. Powiat jest w przynależającej większości polskiej.

Proces b. dyrektora centr. targowicy w Myślowicach.

(H) W drugim dniu procesu przeciwko b. dyrektorowi Centralnej Targowicy w Myślowicach, Kazimierzowi Kazoniowi i towarzyszącemu skonczone w południe odczytywał obywateli akt oskarżenia.

Następnie obrońcy oskarżonych Kazonia i Fruchthandlera wniesli o **nieopuszczenie pawidrtwa cywilnego i zniesienie postanowienia sądowego**, przyznającego im 1000000 zł. Prawdopodobnie z Myślowic są jedyni z **tułogostych miast na Śląsku**, dysponujący milionowym budżetem. Dalej wzywaliśmy, że **międzynarodowe dochody omych ostatecz-**

W okresie walki z unją dad dowody, że cała ludność bez względu nawet na język, którym się posługują, wykazała **przynależność do polskiej narodowej przynależności**. Nie walczyć z wyznaniem prawosławianem oświadczyliśmy, że **wszystkimi siłami, całą swą działalnością nie dopuszczymy do tego by cerkiew prawosławna była miejscem agitacji ruskiej, względnie ukraińskiej, a duchowni prawosławni jej przedstawicielami**. W szczególności przeciwdziałab będziemy temu, by ludność prawosławna mówiąca po polsku, była przez duchownych prawosławnych ruszona.

Domagamy się: 1) polskich duchownych prawosławnych na teren naszego powiatu, 2) polskich księży w cerkwi prawosławnej, 3) przypilnowania, by nauka religii prawosławnej w powiatu była rzeczywiście po polsku.

dać obywateli wyrażenia osk. Kaz. Z. Zmawiał on z inpetem, **wykrętnie, nie stosując się do winy**, twierdził, że **stanowić, iż w imieniu Fruchthandlera** własnemu przy zwołaniu Centralnej Targowicy wpłacił 20.000 zł. Czy sama ta była zaskiegowana, tego nie wie, gdyż: „na formalnościach buchalteryjnych się nie znam”. Ze administracji targowicy odpowiedzialni byli dyrektor administracyjny Piotrowski i zasiadający na ławie oskarżonych buchalter Lauzer, który prowadził księgi. Pieniądze to później wymógł i wpłacił je **za siebie całkowicie na konto filtru dla handlu**

woj. Przewodniczącym wiktynu, przyzwoleń próż kolejarzy, przy w sobie bakterie żywności.

(Ag) **MIŁY SYMALER**. Zamieszkały w Sądowej Józef Kowalski, postawił się policji na sy- swego Jerzego, który, zabrawszy z domu dołową zastawą srebrną piktrowną, wartości 800 zł, zbiegł w ukraińskiemu kierunku.

(Ag) **SKAZANI WŁAMYWACZA**. — Jak sądzono, demitolog, do misznanu świdłowa Bohus w Chojnicach wstrząsł suchywały wlamywas, śtószo właścicieli misznanu w obronie swego miasta władani patrolami. Obecnie dotyczący Bohus Wacław Siedlecki stał przed sądem, oskarżony e zbrojni napad na adwokata Bohusa oraz e dołowo się kłusa kradzieży przetrwania bliżej wartości kłusa tysięcy zł. Siedlecki skazany został na 2 lata więzienia i 5 lat utraty prawa obywatelstwa.

Kronika taruska.

Boleżki rzemiosła pomorskiego.

(L) W Toruniu odbył się konferencja prasowa, zwołana przez Izbę Rzemieśniczą w związku z mającym nastąpić w dniu 1 kwietnia br. przeliczeniem kłusa powiatów do województwa pomorskiego. Na konferencję, je, której przewodniczyli wicespescy Izby p. Panke, przybyli przedstawiciele miast i kłusarzy i rzemieślniczych iżysk reprezentanci rzemiosła tych ziem, które wejdą w skład wielkiego Pomorza.

Dłuszcy referat, poświęcony omówieniu wielu najważniejszych zagadnień z dziedziny rzemiosła, wygłosił dyrektor Izby p. Blischoff podkreślając, że polityka instytucji finansowych niewiele przyczyniła się do rozwoju całokształtu życia rzemieślniczego, gdyż większość banków i kas komunalnych uwalnia rzemiosło za kredytobiorcę mniej wartościowego. Postępy techniki i mechanizacja kroczą tak szybko naprzód, że trudno jest rzemiosłu nadziżyć, to też istnieje obawa, aby rzemiosło pomorskiego nie zepchnięto z t. zw. Polski A do Polski B.

Z dniem 1 kwietnia liczba warsztatów rzemieślniczych na Pomorzu zwiększy się z 17.441 na przeszło 30.000, a ilość osób utrzymujących się z rzemiosła z 318000 na 450.000, nie licząc pracowników młodocianych i

isnujących parafii. Perkwi, jak, za rższennym polskiego władst, mali buti zaciniennimi, opieczatano, a swjcsnikiw karali za widprawy bogoslužyn w цих chramach. Rżshuce usuwailisza takoz swjcsnikeni, jki ne buli oficjionno zatverdzeni derzawoju. Chinivisya takoz tisk na prawoslawne duchowestwo, szodobi propowidi wilogolshuwailisya i uroki Zakonu Bozhogo welisya polskiego mo-wo. Vid wesni 1938 r. zalogchatkowano takoz kampaniio zalyakuwanija ukrainskogo prawoslawnoho naselennija Holmszczini i Pivdennoho Pidljashja. Bojki polskiego molodli wibivali wik-na. Use chasteisze mali misce utiski z boju adm-inistracjii, jaka stosuwala szantaj, uzalezniuoczi wykonannija administratiwnych dii wid perexodu na katolicizm. Za uchastno wijskanyi i kerivnikiw derzawnoi administracjii zorganizowano oficjiiini uroczistoci perexodu prawoslawnych na katolici-

zizm. Tih, kto ne pogodzhuwasja, jakali ta per-esljuduwali. Warto zacytuwaty rozpovidi swidka tih podii — katoliczkoji monaszhki iz Turko-wicz: «Wlasti z gmini, kerivnik shkoli Konstan-tynowicz i nasz ks. kapelan promowiwli do praw-oslawnych: sho take przyshlo rozprzyadzhennija wid wlastei, sho odna mae buti katoliczka wira. Pid kinecz dosit' gostro skazaw kerivnik Kon-stantynowicz: a kto ne pidkoritsja, toho pokar-ajut' i wiseljaty iz Turkowicz!»

21 травня 1938 р. відбулася зміна на посаді керівника координаційної акції на колишню Холмщину. Замість ген. Б. Ольбрихта став ним новий командир 3-ої піхотної дивізії Легіонів полк. Мар'ян Турковський.

nieetatowych i działających nieoficjalnie. Zdarzały się też przypadki podpalania cerkwi. Zlikwidowano pewną liczbę oficjalnie istniejących parafii. Cerkwie, które na mocy decyzji władz nie miały pełnić roli parafii opiekowały się, zaś duchownych karano za odprawianie nabożeństw w tych cerkwiach. Stanowczo usuwano też księży nieetatowych. Wywierano presję na duchowieństwo prawosławne, aby wygłaszać kazania i nauczać religii w języku polskim.

Od wiosny 1938 r. rozpoczęto też akcję zastraszania prawosławnej ludności ukraińskiej. Bojówki młodzieży wybijały szyby w oknach. Zdarzały się coraz częstsze szykany ze strony administracji, która stosowała szantaż uzależniając spełnianie czynności administracyjnych od przyjęcia katolicyzmu. Organizowano oficjalne

uroczystości przejścia prawosławnych na katolicyzm z udziałem wojska i administracji państwowej. Wobec sprzeciwiających się stosowano groźby i represje. Warto zacytować relację świadka tych wydarzeń – katolickiej zakonnicy z Turkowic: *Władze z gminy, kierownik szkoły Konstantynowicz i nasz ks. kapelan przemawiali do prawosławnych, że takie przyszło zarządzenie od władz, że jedna ma być wiara katolicka. Na końcu dość ostro powiedział kierownik Konstantynowicz: a kto się nie podporządkuje ten zostanie ukarany i wysiedlony z Turkowic!*

21 maja 1938 r. nastąpiła zmiana na stanowisku Kierownika Akcji Koordynacyjnej na b. Chełmszczyznę. W miejsce gen. B. Olbrychta został nim nowy dowódca 3 Dywizji Piechoty Legionów płk Marian Turkowski.

Dom modlitwy we wsi Perespa (pow. tomaszowski)
Молитовний дім у селі Переспі (Томашівський повіт)

Два місяці варварства травень - липень 1938 р.

Найбільш показовим та брутальним моментом полонізаційно-ревіндикаційної акції стало руйнування церков навесні та влітку 1938 р., коли вона набрала характеру відкритої боротьби з Православ'ям.

Офіційним приводом для руйнування церков було усунення «зайвих» храмів, які розташовані в місцевостях, де не було православних. Насправді ж державній адміністрації йшлося про обмеження кількості душпастирських пунктів Православної Церкви та про ліквідацію недіючих храмів, відкриття котрих домагалися православні. Як підкрес-

лює визначна дослідниця історії православ'я у міжвоєнний період Мирослава Папсжинська-Турек: «У ході руйнування не дотримано жодних принципів чи директив.

Руйнувалося все, що здавалося владі зайвим, залишаючи православної Церкві лише абсолютний мінімум».

Акцію руйнування церков проведено від середини травня по середину липня 1938 р.

Розпорядження про знесення храму приймали місцеві координаційні комітети. Сам процес розбирання храмів організували управи гмін за дорученням повітових старостів, котрі діяли в тісній спів-

Між серединою травня і серединою липня 1938 р. на Холмщині та Південному Підляшші щодня у середньому нищилися доценту дві православні церкви.

До с. Пріорськ (Томаш. пов.), 2. липня приїхав віце-староста з війтом гміни Майдан Грний, оглянули церкву й вирішили її повалити, при чому, як оповідають, віце-староста сказав, що церкву залишать, якщо люди перейдуть на католицтво. Коли ніхто не захотів змінити віри, то 4 липня о год. 3. ранку прибуло 6 поліціантів з робітниками, але збігся народ і не дав валити церкви. Тоді війт поїхав у сусіднє село й пригнав ще 33 робітників. Але це не помогло, хоч поліція біла людей. Тоді поляки поїхали до Томашева й, повернувшись з ста-

роства заявили православним, що церкву не будуть валити, а перероблять на костел, якщо 90% православних змінять віру. Але ніхто не перейшов на католицтво. Тоді дуже рано (9. липня) приїхало у село 50 поліцаїв й багато робітників. Поліцаї розійшлись по селі й нікого не випускали з хат, а робітники тимчасом підрізали дзвіницю й розтягнули гаками та повалили церкву. Дошки бруси й дзвони сказали перевезти до постерунку у село Майдан Грний.

Іван Коровицький

Dwa miesiące barbarzyństwa maj - lipiec 1938 r.

Najbardziej spektakularnym i brutalnym momentem akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej było burzenie cerkwi późną wiosną i latem 1938 r., gdy nabrała ona charakteru otwartej walki z prawosławiem. Oficjalnym powodem wyburzenia było usunięcie zbędnych, niszczących cerkwi, znajdujących się w miejscowościach, gdzie nie ma prawosławnych. W rzeczywistości administracji państwowej chodziło o ograniczenie liczby placówek duszpasterskich Kościoła prawosławnego oraz o zlikwidowanie nieczynnych świątyń, których otwarcia domagali się pra-

Pomiędzy połową maja i lipca 1938 roku na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu średnio dziennie doszczętnie niszczone dwie cerkwie prawosławne.

wosławni. Jak podkreśla wybitna znawczyni dziejów prawosławia w okresie międzywojennym, Mirosława Papierzyńska-Turek: *W burzeniu nie przestrzegano żadnych zasad ani ustaleń. Burzono wszystko, co wydawało się władzom zbędne, zachowując Kościołowi prawosławnemu jedynie bezwzględne minimum.*

Akcję burzenia prowadzono od połowy maja do połowy lipca 1938 r. Zarządzenia w sprawie burzenia cerkwi wydawały powiatowe komitety koordynacyjne. Samą rozbiórkę organizowały zarządy gminne wykonując polecenia starostów,

Do wsi Przeorsk (powiat tomaszowski) 2 lipca przyjechał wicestarosta z wójtem gminy Majdan Górny, obejrzeli cerkiew i zdecydowali o jej zburzeniu, chociaż, jak opowiadają, wicestarosta powiedział, że cerkiew pozostawia, jeżeli ludzie przejdą na katolicyzm. Gdy nikt nie chciał zmienić wiary, to 4 lipca o godz. trzeciej rano przybyło 6 policjantów z robotnikami, ale zbiegła się ludność i nie dała burzyć cerkwi. Wtedy wójt pojechał do sąsiedniej wsi i przygonił jeszcze 33 robotników. Ale to nie pomogło, chociaż policja biła ludzi. Wtedy Polacy pojechali do Tomaszo-

wa i, powróciwszy ze starostwa, oświadczyli prawosławnym, że cerkwi nie będą burzyć, a przerobią na kościół, jeżeli 90 % prawosławnych zmieni wiarę. Ale nikt nie przeszedł na katolicyzm. Wtedy wcześniej rano (9 lipca) przyjechało do wsi 50 policjantów i wielu robotników. Policjanci rozeszli się po wsi i nikogo nie wypuszczali z chat, a robotnicy w tym czasie podpiłowali dzwonnice i rozciągnęli hakami oraz zburzyli cerkiew. Deski, belki i dzwony kazali przewieźć na posterunek we wsi Majdan Górny.

Jan Korowicki

праці з координаційними комітетами. Руйнування храмів здійснювали команди пожежників, в'язні, військові формування саперів або найняті робітники. Відбувалося воно під охороною війська

або поліції, котра часом прибувала з собаками. Поліціанти, залежно від ситуації та обставин, були з палицями або карабінами, часом із примкнутими багнетами. Формування, котрі мали здійснити роз-

Ми, громадяни православного віросповідання, що мешкаємо на території Томашівського і Замойського повітів у Люблинському воєвідстві, передаємо Високому Уряду і Законодавчим Палатам Союму і Сенату Найяснійшої Речі Посполитої Польщі наступний меморіал.

Староста Томашівського повіту п. Казімеж Веляновський zorganizував відділ нищівників і руйнівників православних храмів і парафіяльних домів, а також заініціював напади на духовенство і православне населення. До акції руйнування православних храмів і здійснення нападів на духовенство і православне населення староста Веляновський використав підпорядковану йому державну поліцію. Деякі коменданти, а також постові ДП надто суворо і брутально виконують доручення (розпорядження) старости Веляновського при руйнуванні храмів, б'ють і катують православних богомільців, знущаються і глумляться над духовенством [...]. Про брутальність коменданта ДП і війта гміни в Тишівцях наведемо ще факт розбиття кам'яного придорожного хреста і вкинення його частин під шляз. Штахети ж від огорожі хреста було знайдено на подвір'ї гміни [...]. Слід зауважити, що сам той п. Веляновський за дворічний період врядування у Томашівському пов. не тільки не зумів пом'якшити антагонізму католицького населення до православного, але й кинув кістку розбрату між населення обох віросповідань і своїм невгамовним стремлінням закривати і бездумно руйнувати храми викликав смути і хаос у Томашівському пов. [...]. Про масштаб руйнування храмів під керівництвом Старости Веляновського у Томашівському повіті свідчить кількість зруйнованих церков і молитовних домів, а саме:

1. У селі Тарноватці опечатано молитовний дім 2 V 1938 р. О. Демчукові вибито вікна і за наказом старости Веляновського його видалено з Тарно-

ватки, священика покарано двомісячним ув'язненням.

2. У селі Панькові розібрано церкву за наказом старости Веляновського, розбиранням керував війт гміни і комендант ДП у Тарноватці. Розібрано церкву 22 VI 1938 р.

3. У селі Коргині опечатано церкву 24 IV 1938 р.; за наказом старости вона має бути розібрана.

4. У селі Неледів розібрано церкву 27 VI 1938 р.

5. У селі Гопки 27 VI 1938 р.

6. У селі Моратин 27 VI 1938 р., заарештовано 20 жінок і 4 чоловіків, дошкульно побито їх і поранено, внаслідок чого необхідно було помістити їх до лікарні.

7. У селі Зимно розібрано церкву 27 VI 1938 р.

8. У селі Стенятин опечатано церкву 20 IV 1938 р.

9. У селі Юрив каплицю спалено 25 IV 1938 р., а церкву цього ж села розібрано 23 VI 1938 р. [...]

36. У селі Ріплин о. Іван Жуковський за виконання душпастирських обов'язків був покараний двомісячним арештом.

37. У селі Староволя 2 VII 1938 р. з'явилася поліція і 100 робітників католицького віросповідання і розібрали православну церкву, яка перед війною і після війни була відкрита і в ній відправлялися богослужіння. Св. Дари і церковна утвар знаходяться під руїнами розібраної церкви.

З огляду на наведені вище факти переслідування і побилення церкви і православного населення просимо надіслати слідчу комісію і комісію Союму на місце сутичок і подій у Томашівському пов. і притягнути старосту Веляновського до судово-кримінальної відповідальності за руйнування і нищення православних храмів, за спричинення своєю службовою поведінкою смути і хаосу на шкоду Держави і суспільства, за образу релігійних почуттів православного населення [...].

k którzy blisko współpracowali z komitetami koordynacyjnymi. Rozbiórki cerkwi dokonywały oddziały straży pożarnej, więźniowie, oddziały saperów lub wyznajcy robotnicy. Odbywały się one pod

ochroną wojska lub policji, która czasem przybywała z psami. Policjanci w zależności od sytuacji i okoliczności byli z pałkami lub karabinami, czasem z nasadzonymi na nie bagnetami. Oddziały mające

My, obywatele wyznania prawosławnego, zamieszkali na terenie powiatów tomaszowskiego i zamojskiego w woj. lubelskim składamy na ręce Wysokiego Rządu i Izby Ustawodawczych Sejmu i Senatu Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej następujący memoriał.

Starosta powiatu tomaszowskiego p. Kazimierz Wielanowski zorganizował oddział niszczycieli i burzycieli świątyń prawosławnych i domów parafialnych, jako też zainspirował napady na duchowieństwo i ludność wyznania prawosławnego. Do akcji burzenia świątyń prawosławnych oraz dokonywania napadów na duchowieństwo i ludność prawosławną użył starosta Wielanowski podwładnej mu policji państwowej. Niektórzy z komendantów PP, a zarówno i posterunkowi zbyt srogo i brutalnie wykonują zlecenia (zarządzenia) starosty Wielanowskiego przy burzeniu świątyń, biją i katują modlącą się ludność prawosławną, znęcają się i pastwią nad duchowieństwem [...]. O brutalności komendanta PP i wójta gminy w Tyszowcach przytaczamy jeszcze fakt zdemolowania przydrożnego krzyża kamiennego i wrzucenia części pod szluzę. Sztachety zaś od ogrodzenia krzyża znalezione zostały na podwórku gminy. [...] Należy zaznaczyć, że sam ten p. Wielanowski za dwuletni okres urzędowania w pow. tomaszowskim nie tylko nie zdołał złagodzić antagonizmu ludności katolickiej do prawosławnej, lecz rzucił kość nienawiści między ludność obydwu wyznań i swym niepohamowanym pędem do zamykania i bezmyślnego burzenia świątyń wywołał zamęt i chaos w pow. tomaszowskim [...]. O rozmiarach burzenia świątyń prawosławnych pod kierownictwem Starosty Wielanowskiego w powiecie tomaszowskim świadczą ilość zrujnowanych cerkwi i domów modlitwy, a mianowicie:

1. We wsi Tamowatce opieczętowano dom modlitwy 2 V 1938 r. Ks. Demczukowi wybito okna i na polecenie

nie starosty Wielanowskiego wydano z Tamowatki, ksiądz ukarany dwumiesięcznym więzieniem.

2. We wsi Pańkowie rozebrano cerkiew z polecenia starosty Wielanowskiego, którą to rozbiórka kierował wójt gminy i komendant PP w Tamowatce. Rozbiórki dokonano 22 VI 1938 r.

3. We wsi Korhynie opieczętowano cerkiew 24 IV 1938 r.; z polecenia starosty ma być rozebrana.

4. We wsi Nielełów rozebrano cerkiew 27 VI 1938 r.

5. We wsi Hopki 27 VI 1938 r.

6. We wsi Moratyn 27 VI 1938, aresztowano 20 kobiet i 4 mężczyzn, pobito ich dotkliwie i poraniono, wobec czego zaszła potrzeba umieszczenia ich w szpitalu.

7. We wsi Zimno rozebrano cerkiew 27 VI 1938 r.

8. We wsi Steniatyn opieczętowano cerkiew 20 IV 1938 r.

9. We wsi Jurów kaplicę spalono 25 IV 1938 r., a cerkiew tejże wsi rozebrano 23 VI 1938 r. [...]

36. We wsi Rzeplin ks. Jan Żukowski za pełnienie obowiązków duszpasterskich został ukarany dwumiesięcznym aresztem.

37. We wsi Szarowola w dn. 2 VII 1938 r. zjawiała się policja i 100 robotników wyznania katolickiego i rozebrali cerkiew prawosławną, która przed wojną i po wojnie była otwarta i nabożeństwa były odprawiane. Św. Sakramenty i utensylia cerkiewne znajdują się pod gruzami rozebranej cerkwi. Wobec podanych wyżej faktów prześladowania i gnębienia cerkwi i ludności prawosławnej prosimy o wysłanie komisji śledczej i sejmowej na miejsce zająć i wypadków w pow. tomaszowskim oraz o pociągnięcie starosty Wielanowskiego do odpowiedzialności sądowo-kamej za rujnowanie i niszczenie świątyń prawosławnych, za wywołanie swym postępowaniem urzędowym zamętu i chaosu na szkodę Państwa i społeczeństwa, za profanowanie uczuć religijnych ludności prawosławnej [...].

Тим часом [...] становище Автокефальної Православної Церкви, її духовенства і вірних на згаданій вище території ще більше погіршилося, бо вже в останні дні по 18 липня 1938 р. мали місце нові численні випадки руйнування православних храмів, навіть у широко відомих місцях відпусту, де під час відпусту збиралися десятки тисяч православних вірних, як, напр., у Турковичах, пов. Грубешів, де після ревідикації великого мурованого православного монастиря з численними будинками разом із церквою кільканадцять років тому, зруйовано за наказом повітового старости у Грубешеві 16 липня 1938 р. безпосередньо після відпусту 15 липня ц. р. православну каплицю, в якій відбувалися богослужіння під час відпусту, в якій знаходився чудотворний образ, а поблизу чудотворне джерело над рікою Гучвою. Цього ж дня 16 липня 1938 р. зруйовано у містечку Савині, Холмського повіту, за наказом повітового старости у Холмі, муровану православну церкву, збудовану в 1867 р. Це була офіційна філіальна церква, а настоятель цієї ж церкви о. митрат Ксенофонт Мильков (гесте Милько) отримував дотацію у розмірі 20 зл на місяць і мав право вести книги запису громадського стану і навчати православної релігії у школі. Цього душпастиря усунуто і зараз він є вікарієм настоятеля православної парафії у Сичині, пов. Холм. Православне населення у містечку Савині позбавлено своєї церкви і свого душпастиря. Вищезгадану церкву зруйовано невдовзі після її ремонту навесні ц. р., до якого, окрім даток вірних, долучилося також повітове староство у Холмі сумою 300 зл із державних фондів.

З інтерпеляції посла до Союму Степана Барана
21 липня 1938 р.

бирання, переважно прибували в село вранці, в деяких випадках навіть уночі. Супроводжували їх представники місцевої адміністрації.

У випадку діючих храмів часом перед початком руйнування виконавці акції зверталися до православних священиків і змушували їх винести з храму дарохранительницю з Дарами, погрожуючи ув'язненням у випадку відмови. Проте часто перед руйнуванням храму вони не зв'язувалися з православними священиками і під час розбирання знищували все оснащення храму, водночас профануючи його. Нищили також інші речі, що переховувалися у храмі, наприклад, парафіяльні бібліотеки чи архіви. Були випадки осквернення храмів та прицерковних кладовищ. Представники властей демонстративно проявляли зневажливе ставлення до релігійних почуттів, наприклад, заходячи до храму в шапці чи з собаками.

Православне населення почувалося безпорадним щодо подій, свідком яких було, тим більше, що упродовж попередніх кількох місяців піддавалося залякуванням. Часто мешканці села були заскочені розібранням церкви, тим більше, що був це період роботи в полі. Тоді, на вістку про руйнування їхнього храму, вони

8. червня [...] почали валити церкву в м. Крилові. Валили кілька тижнів, під час цього мур, впавши, причавив одного поляка-робітника, що розбиваючи святиню насміхався й голосно виспівував: «Господи помилуй, подай Господи».

Іван Коровицький

dokonać rozbiórki przeważnie przybywały do wsi rano, w niektórych przypadkach nawet w nocy. Towarzyszyli im przedstawiciele lokalnej administracji.

W przypadku cerkwi czynnych niekiedy przed rozpoczęciem burzenia wykonawcy akcji udawali się do duchownych prawosławnych i zmuszali ich do wyniesienia Najświętszego Sakramentu, w razie odmowy grożąc uwięzieniem. Często jednak przed wyburzeniem nie kontaktowano się z duchownymi prawosławnymi i w trakcie rozbiórki niszczone całe wyposażenie świątyń, jednocześnie je profanując. Niszczone były również inne przechowywane w cerkwi rzeczy, np. parafialne biblioteki czy archiwa. Zdarzały się przypadki bezczeszczenia świątyń i przycerkiewnych cmentarzy. Przedstawiciele władzy manifestacyjnie okazywali swe lekceważenie dla uczuć religijnych, np. wchodząc do świątyni w czapce, czy z psami.

Ludność prawosławna czuła się bezradna wobec obserwowanych wydarzeń, tym bardziej, iż od kilku miesięcy była zastraszana. Często mieszkańcy wsi byli zaskakiwani rozbiórką cerkwi, tym bardziej, iż był to okres prac polowych. Wtedy, na wieść o burzeniu ich świątyni,

8 czerwca [...] zaczęli walić cerkiew w Kryłowie. Walili ją kilka tygodni, w trakcie tego mur, spadając, przygniół jednego robotnika Polaka, który burząc świątynię kpił i głośno pośpiewywał Hospody pomyłuj, podaj Hospody.

Jan Korowicki

W międzyczasie [...] położenie Autokefalonego Kościoła Prawosławnego, jego duchowieństwa i wiernych na wspomnianym wyżej terenie jeszcze się znacznie pogorszyło, bo już w ostatnich dniach po dzień 18 lipca 1938 r. zaszły nowe liczne wypadki burzenia świątyń prawosławnych, nawet w szeroko znanych miejscowościach odpustowych, gdzie w czasie odpustu zbierały się dziesiątki tysięcy wiernych prawosławnych, jak np. w Turkowicach, pow. Hrubieszów, gdzie po rewindykacji wielkiego mурowanego klasztoru prawosławnego z licznymi budynkami wraz z cerkwią przed kilkunastu laty, zburzono z polecenia starosty powiatowego w Hrubieszowie w dniu 16 lipca 1938 r. bezpośrednio po odpuście w dniu 15 lipca br. kaplicę prawosławną, w której odbywały się nabożeństwa w czasie odpustu, w której znajdował się cudowny obraz, a w pobliżu cudowne źródło nad rzeką Huczwą. W tym samym dniu 16 lipca 1938 r. zburzono w miasteczku Sawin, powiatu chełmskiego, z polecenia starosty powiatowego w Chełmie, murowaną cerkiew prawosławną, zbudowaną w 1867 r. Była to oficjalna cerkiew filialna, a duszpasterz tejże cerkwi ks. mitrat Ksenofont Milkow (recte Mylko) pobierał dotację w kwocie 20 zł miesięcznie i miał prawo prowadzenia ksiąg stanu cywilnego i nauczania religii prawosławnej w szkole. Tego duszpasterza usunięto i obecnie jest on wikariuszem proboszcza parafii prawosławnej w Syczynie, pow. Chełm. Prawosławną ludność w miasteczku Sawinie pozbawiono jej cerkwi oraz jej duszpasterza. Powyższą cerkiew zburzono w krótki czas po jej remoncie na wiosnę br., do którego to remontu prócz składek wiernych przyczyniło się też i starostwo powiatowe w Chełmie kwotą 300 zł z funduszków państwowych.

Z interpelacji posła Stefana Barana
21 lipca 1938 r.

залишали працю в полі або на господарстві й бігли до церкви. Часом уже під час акції руйнування вірні здогадувалися, що наступним у черзі до знищення може бути їхній храм. Тоді вони організовували цілодобові акції доглядання церкви, проте й це не захищало її від зруйнування.

Під час руйнування церкви православне населення переважно численно збиралося довкола руйнованого храму. З жахом, ридаючи або мовчки, вірні спостерігали за його руйнуванням. Намагалися переконати чиновників або поліцію відмінити руйнування церкви, проте такі прохання були безрезультатними. Акція руйнування переважно відбувалася без активної протидії населення. Вірні боялися робити такі кроки з огляду на присутність війська та поліції, а також через брак віри в їх ефективність. У кільканадцяти випадках вірні виступили на захист церков. Тоді брутально втручалася поліція, розганяючи зібране населення з використанням собак, гумових палиць, карабінів з багнетами. Були випадки побиття зібраних вірних поліцією. Відомий польсь-

кий історик Владислав Побуг-Маліновський писав: «непольське населення, яке захищало доступ до храмів, розганяли прикладами, без смертних випадків, але з потоками крові». Осіб, які відкрито противилися руйнуванню церков, заарештовували, а згодом судили або карали штрафом.

Розбирання храмів тривало від кількох годин до кільканадцяти днів у випадку мурованих церков. Православним не давали змоги забрати оснащення церкви чи матеріали, що залишилися після розбирання. Залишки будівельних матеріалів продавали або віддавали робітникам, котрі здійснювали руйнування церкви. Траплялося, що залишки мурів зруйнованої церкви розсипали на дорозі, своєю чергою, залишки дерев'яних церков продавали як опалення.

14. липня повалено церкву в с. Межилісі (більського пов.). Про це люди догадувалися ще напередодні, коли розібрано церкву в недалекому Загоріві. Зійшлися люди, повиносили й поховали деякі цінніші речі. Здіймаючи дзвони, що їх купили кілька місяців перед тим, тричі, на прощання, вдарили у великий дзвін. Зібрані почали ридати й цілу ніч не опускали своєї святині. І цілу ніч у селі, почувши нещастя, вили собаки. Ранком, о 7. год. на 8 тягарових автах у село приїхали поліцаї та робітники-

поляки. Поліція почала гумовими кійками розганяти народ й густо оточила церкву. Війт почав шукати священика, який сховався у сусідньому селі. Робітники почали здирати дах, ламати й викидати з церкви образи та іконостас. Біля 12. год. звалили велику баню, потім почали пилками розрізувати зверху донизу стіни церкви й розтягати їх мотузками. Біля 3. год. вночі, скінчивши свою каїнову працю, поліція й робітники відїхали.

Іван Коровицький

porzucali pracę w polu lub w gospodarstwie i biegli do cerkwi. Czasem, już w trakcie akcji burzenia, wierni domyślali się, iż kolejną do zburzenia może być ich świątynia. W takich sytuacjach organizowano akcje pilnowania cerkwi przez całą dobę, jednak nie chroniło to cerkwi przed zburzeniem.

W trakcie burzenia cerkwi ludność prawosławna licznie gromadziła się wokół niszczonej świątyni. Z przerażeniem, z płaczem lub w milczeniu wierni obserwowali jej rozbiórkę. Próbowano przekonywać urzędników lub policję, aby odstąpić od zburzenia cerkwi, takie prośby były bezskuteczne. Akcja niszczenia przeważnie odbywała się bez czynnego sprzeciwu ludności. Wierni bali się podejmowania takich działań ze względu na obecność policji oraz brak wiary w ich skuteczność. W kilkunastu przypadkach doszło jednak do wystąpień w obronie cerkwi. Wtedy brutalnie interweniowała policja, rozganiając zebraną ludność z użyciem psów, gumowych pałek, karabinów z bagnetami. Miały też miejsce przy-

padki pobicia zebranych wiernych przez policję. Znany historyk Władysław Pobóg-Malinowski pisał: *ludność niepolską broniącą dostępu do świątyni, rozpędzano kolbami, bez śmiertelnych wypadków, ale ze strugami krwi*. Osoby otwarcie przeciwstawiające się burzeniu cerkwi aresztowano, a następnie sądzono lub karano grzywną.

Rozbórka świątyni trwała od kilku godzin do kilkunastu dni w przypadku cerkwi murowanych. Prawosławnym uniemożliwiano zabranie wyposażenia cerkwi czy materiałów pozostałych z rozbiórki. Pozostałości materiałów budowlanych sprzedawano lub przekazywano robotnikom, którzy dokonali wyburzenia cerkwi. Zdarzało się, że gruz po zburzonej cerkwi rozsypywano na drogi, z kolei pozostałości drewnianych cerkwi sprzedawano na opał.

14 lipca zburzono cerkiew w Międzyzlesiu (powiat bialski). Ludzie domyślali się tego jeszcze w przeddzień, gdy rozebrano cerkiew w niedalekim Zahorowie. Zeszli się ludzie, powynosili i pochowali niektóre cenniejsze rzeczy. Zdejmując dzwony, kupione kilka miesięcy wcześniej, trzykrotnie, na pożegnanie, uderzyli w wielki dzwon. Zebrani zaczęli płakać i całą noc nie opuszczali swojej świątyni. I całą noc we wsi, czując nieszczęście wyły psy. Rano, o godzinie 7 na ośmiu ciężarowych samochodach do wsi przyjechali poli-

cjanci i robotnicy-Polacy. Policja zaczęła gumowymi pałkami rozganiać ludność i gęsto otoczyła cerkiew. Wójt zaczął szukać duchownego, który ukrył się w sąsiedniej wsi. Robotnicy zaczęli zdzierać dach, łamać i wyrzucać z cerkwi ikony i ikonostas. Około godziny dwunastej przewrócili wielką banie, potem zaczęli piłami rozcinać z góry do dołu ściany cerkwi i rozciągać je sznurami. Około godziny trzeciej w nocy, skończywszy swą kainową pracę, policja i robotnicy odjechali.

Jan Korowicki

Реакція вірних та ієрархії Православної Церкви на руйнування церков

Руйнування церков викликало велике обурення серед православного населення. З протестами і меморіалами на їх захист зверталися парафіяльні спільноти, представники православного населення регіону. До повітових, воєвідських та центральних властей прибували численні делегації з багатьох місцевостей.

Вже на початку квітня митрополит Діонисій особисто звернувся до міністра віросповідань і громадської освіти про припинення акції закривання церков і згоду на їх

відкриття знову. Після того, як розпочалося руйнування храмів, церковна ієрархія зверталася в цій справі до найвищих державних властей.

Від 30 червня по 2 липня 1938 р. у Варшаві відбувся надзвичайний з'їзд православного духовенства Холмщини, у якому взяло участь по п'ять представників кожного благочинна (два священники та троє мирян), а також усі православні єпископи. Роботу з'їзду очолив митрополит Діонисій. На з'їзді прийнято

Sobór Biskupów Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce
Собор Єпископів Святої Автокефальної Православної Церкви в Польщі

Reakcja wiernych i hierarchii Kościoła prawosławnego na burzenie cerkwi

Niszczenie cerkwi wywołało wielkie oburzenie wśród ludności prawosławnej. Z protestami i memoriałami w ich obronie występowały społeczności parafialne, przedstawiciele ludności prawosławnej regionu. Do władz powiatowych, wojewódzkich i centralnych udawały się liczne delegacje z wielu miejscowości.

Już na początku kwietnia metropolita Dionizy zwrócił się osobiście do ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego o przerwanie akcji zamykania cerkwi i zgodę na ponowne ich otwarcie. Po rozpoczęciu burzenia cerkwi hierarchia cerkiewna próbowała interweniować u najwyższych władz państwowych.

W dniach 30 czerwca - 2 lipca 1938 r. odbył się w Warszawie nadzwyczajny zjazd duchowieństwa prawosławnego Chełmszczyzny, w którym wzięło udział po pięciu przedstawiciele każdego dekanatu (dwóch duchownych i trzech świeckich), a także wszyscy biskupi prawosławni. Obradom przewodniczył metropolita Dionizy. Na zjeździe przyjęto memoriał, który

zawierał żądania: zaprzestania propagandy antyprawosławnej, zaprzestania burzenia cerkwi, pozostawienia wysiedlonych przez administrację duchownych, przyspieszenie zwo-

Pamiętkowy krzyż na miejscu zburzonej cerkwi w Międzylesiu (powiat biały) wzniesiony przez wiernych w drugą rocznicę tego barbarzyńskiego aktu
Пам'ятний хрест на місці зруйнованої церкви в Межिलісті (Більський повіт), зведений вірними у другу річницю цього варварського акту

Послання Священного Собору Єпископів Святої Автокефальної Православної Церкви в Польщі

Її вірним синам і дочкам, від 16 липня 1938 року для втішення і укріплення у вірі й любові «Тільки ж ніхто з вас нехай не постраждає, яко душегубець, або злодій, або лиходій, або як бунтівник, коли ж яко Християнин, то нехай не соромиться, а прославляє Бога за сю участь» (1 Петр. IV 15-16).

О, які ж відрадні для нас, Дорогі Браття і Сестри, ці Апостольські слова в нинішню скрутну годину. Так начебто навмисне для нас, у нашому становищі й у нинішню годину начертав їх Святий Апостол. Знаємо про все, що скоїлося в останні дні на Холмщині та Підляшші (в Люблинському воєвідстві), де від століть квітнула Свята Православна Віра і де предки Ваші віддавна славилися прив'язаністю до Віри Православної. Так само й нині на цій стражденній землі триває близько 250 тисяч православних, які тепер захоплюють своєю вірою і прив'язаністю до рідної Православної Церкви. Зруйновано їм понад 100 храмів, та не чути, аби хто-небудь із них завагався і скоїв відступництво. Вже це саме, що, прагнучи досягнути певні цілі, треба було застосувати аж такий засіб, як немилосердне руйнування Божих домів і осквернення православних святинь, виразно свідчить про міць і незламність православного духу холмщаків і підляшуків.

Подяку складаємо Вам і висловлюємо признання від імені всієї Православної Церкви в Польщі й засвідчуємо перед Вами наш спільний біль із приводу Ваших утрат. Віримо, що разом із нами розділяють Вашу печаль також Ваші побожні предки, котрі знаходили, може, єдину вітху від житейських турбот у тих церковцях, що їх так жорстоко й нещадно знищено. [...]

Поділяємо Вашу печаль над утратою благ, дорогих серцю Вашому, та нагадуємо Вам, аби Ви, як перші християнські мученики, відродилися «до насліддя нетлінного і непорочного, що не зов'яне, сховане на небесах про вас, готове явитись останнього часу» (1 Петр. I 3-5). [...]

На знак єдності з Вами у великій печалі, яка обрушилася на нас усіх, встановлюємо з приводу нещодавніх подій триденний піст із молитвою у днів 19, 20 і 21 липня (1, 2 і 3 серпня – н. ст.) ц.р., як навчили нас чинити набожні Ізраїліти в старожитності й перші християни. Віримо, що Господь Бог, воззрив на молитву і піст наш, адже Він Сам навчав нас, що все зле і нище не виходить інакше, як тільки молитвою та постом (Мт. XVII 21).

Тож поєднаймо всі, боголюбні діти Наші, суворий піст із палкою молитвою, аби Сам Господь нас, трохи пострадавших, утвердив, укріпив і оснував (1 Петр. V 10) у нашій Святій Вірі Праотців, до кінця днів наших. Якщо ж «усьому кінець наблизився» (IV 7), ми єсьмо домом Божим, бо ж від нас розпочався суд, а тоді – ще палкіше постімо й молімося, аби бути тими слугами Божими – вірними й розумними, які сповнюють волю Божу (Мт. XXIV 45-46).

«Отож пильнуйте, бо не знаєте, котрої години Господь ваш прийде» (Мт. XXIV 42). «Благодать Господа нашого Ісуса Христа, і любов Бога й Отця, і причастя Святого Духа нехай буде зо всіма вами» (2 Кор. XIII 13). Амінь

Смиренний Діонісій, Митрополит Варшавський і всієї Польщі
Смиренний Феодосій, архієпископ Віленський і Лідський
Смиренний Олександр, архієпископ Поліський і Пінський
Смиренний Олексій, архієпископ Волинський і Крем'янецький
Смиренний Сава, єпископ Городненський і Новгородоцький
Смиренний Симон, єпископ Острозький
Смиренний Полікарп, єпископ Луцький

Варшава, 16 липня 1938 р.

Orędzie Świętego i Świątobliwego Soboru Biskupów Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce

do wiernych synów i córek Jego, z dnia 16 lipca 1938 r. dla pocieszenia i pokrzepienia w wierze i miłości

A żaden z was niechaj nie cierpi jako mężobójca albo złodziej, albo złomowca, albo jako cudzego pragnący; lecz jeśli jako chrześcijanin, niech się nie sromi, a niech chwali Boga w tym imieniu, gdyż czas jest, aby się sąd począł od domu Bożego (1 Piotr IV 15-16).

O, jakże pocieszające są dla nas, Umiłowani Bracia i Siostry, te słowa Apostolskie, w obecnych ciężkich czasach. Jak gdyby umyślnie dla nas, w naszej sytuacji i w obecnej porze nakreślił je Święty Apostoł. Wiemy wszystko, co zaszło w ostatnich dniach na Chełmszczyźnie i Podlasiu (w województwie lubelskim), gdzie od wieków kwitła Święta Wiara Prawosławna i gdzie przodkowie Wasi od dawna słynęli przywiązaniem do Wiary Prawosławnej. Obecnie również na tej ziemi męczeńskiej trwa blisko 250 tysięcy prawosławnych, którzy teraz zadziwiają swą wiarą i przywiązaniem do rodzimego Kościoła Prawosławnego. Zburzono im przeszło 100 świątyń, lecz nie słychać, aby ktokolwiek z nich zachwiał się i popełnił odstępstwo. Już to samo, że pragnąc osiągnąć pewne cele, trzeba było zastosować aż taki środek, jak okrutne burzenie domów Bożych i profanacja świętości prawosławnych, wyraźnie świadczy o mocy i niezłomności ducha prawosławnego Chełmszczaków i Podlasiaków.

Dzięki składamy Wam i wyrażamy podziw w imieniu całego Kościoła Prawosławnego w Polsce i świadczymy przed Wami nasz wspólny ból z powodu Waszych strat. Wierzymy, że wraz z nami dzielą Wasz smutek także pobożni przodkowie Wasi, którzy znajdowali być może jedyną pociechę od trosk żywota w tych cerkiewkach, które zostały obecnie tak okrutnie i bezwzględnie zniszczone. [...]

Podzielamy Wasz smutek nad utratą dóbr drogich sercu Waszemu, lecz przypominamy Wam, abyście, jak pierwsi męczennicy chrześcijańscy, odrodzili się *ku dziedzictwu nieskazitelnemu i niepokalanemu i niezwiędłemu, na niebiosach dla nas zachowanemu, zgotowanemu, aby się okazało czasu ostatniego* (1 Piotr I 3-5). [...]

Na znak jedności z Wami w wielkim smutku, który spadł na nas wszystkich, ustanawiamy z powodu niedawnych wydarzeń trzydniowy post z modlitwą w dniach 19, 20 i 21 lipca (1, 2 i 3 sierpnia – n. st.) br., jak nauczyli nas postępować pobożni Izraelici w starożytności i pierwsi chrześcijanie. Wierzymy, że Pan Bóg wejrzy na modlitwę i post nasz, albowiem On Sam pouczał nas, że wszystko złe i nieczne nie bywa wypędzone, jeno przez modlitwę i post (Mat XVII 21).

Połączmy więc wszyscy, Boga miłujące dzieci Nasze, ścisły post z gorliwą modlitwą, aby Sam Bóg, maluczko utrapionych nas doskonalszym uczynił i ugruntował i zrobił niezłomnymi (1 Piotr V 10) w naszej Świętej Wierze Praojców, do końca dni naszych. Jeśli zaś *koniec wszystkiego przybliżył się* (IV 7), to jesteśmy domem Bożym, albowiem od nas rozpoczął się sąd, a wówczas - jeszcze gorliwiej pościmy i módlmy się, aby być tymi sługami Bożymi - wiernymi i roztropnymi, którzy pełnią wolę Bożą (Mat XXIV 45-46).

Czuwajcież tedy: albowiem nie wiecie, której godziny wasz Pan przyjdzie (Mat XXIV 42). *Łaska Pana naszego Jezusa Chrystusa i miłość Bożą, i społeczność Ducha Świętego niech będzie z wami wszystkimi* (2 Kor XIII 13). Amen.

Pokomy Dionizy, Metropolita Warszawski i całej Polski

Pokomy Teodozjusz, arcybiskup wileński i lidzki

Pokomy Aleksander, arcybiskup poleski i piński

Pokomy Aleksy, arcybiskup wołyński i krzemieniecki

Pokomy Sawa, biskup grodzieński i nowogródzki

Pokomy Simon, biskup ostrogiński

Pokomy Polikarp, biskup łucki

Warszawa, 16 lipca 1938 r.

меморіал, котрий містив домагання: припинення антиправославної пропаганди, припинення руйнування церков, залишення виселених адміністрацією священників, прискорення скликання Собору Православної Церкви, юридичного врегулювання відносин між Державою і Православною Церквою, дозвіл на навчання Закону Божого та виголошування проповідей виключно рідною мовою вірних.

На з'їзді обрано також делегацію мирян, котра мала вручити меморіал міністрові віросповідань, президентові, спікерам обох палат парламенту. До складу делегації увійшли: Олександр Рочняк із Замостя, колишній український посол до Сейму Семен Любарський, який був родом із Гишівців, колишній український сенатор Іван Пастернак із Хорощинки, Симон Вашук, Яків Божик, Рабчук та Дмитро Бик.

6 липня митрополит Діонисій надіслав прем'єр-міністру Польщі Феліціянові Славою Складковському і маршалу Едвардові Ридз-Сміглому телеграму, в якій писав: «У зв'язку з руйнуванням домів Божих православні вірні перебувають у розпачі та відчувають велику гіркоту. В ім'я справедливості і християнської любові гаряче благаю дати наказ припинити руйнування домів Божих».

16 липня 1938 р. у зв'язку з ситуацією на Холмщині та Підляшші у Варшаві зібрався Собор Єпископів Автокефальної Православної Церкви у Польщі. На ньому був прийнятий меморандум до державних властей: президента, прем'єр-міністра, спікерів обох палат парламенту, в котрому ієрархи писали зокрема: «Іще так недавно нікому не могло спасти на думку, що таким близьким є суворий і незаслужений удар, який обрушиться на християнські храми у хри-

стиянській країні, і який можна прирівняти до того, що діється в безбожницьких країнах. [...] Вчинено жахливу несправедливість, жодні благання не були в змозі змінити цих жорстоких і неправих наказів та вчинків. Стогони й гіркі сльози пригніченого люду, який на власні очі бачив нищення й осквернення своїх храмів, ріками пливуть до нас і готові нас поглинути. І, поділяючи велику печаль наших вірних, ми, архипастирі Православної Церкви у Польщі, єднаємося нині в зітханнях і смутку зі смутком нашого люду, який перейде до історії плачевного 1938 року, який, як ювілейний рік нашого хрещення, мав бути щасливим і радісним. [...] Тож нині висловлюємо наш гіркий смуток перед лицем Представників Найвищої Влади Християнської Польщі, що така жахлива несправедливість, із погранням правди Христової й любові, вчинена була нам – християнам у християнській країні».

Собор Єпископів звернувся також із драматичним і зворушливим посланням до вірних. Ієрархи закликали в ньому до особливого триденного посту у зв'язку з трагічними подіями на Холмщині та Південному Підляшші, котрий призначено на 1, 2 та 3 серпня 1938 р. Послання було конфісковане властями, а священників, котрі зачитали його у церквах, покарано.

Якщо населення рідко виступало на захист руйнованої церкви, то воно ніколи не відмовлялося від будь-якого формального чи юридичного шляху. Окремі гміни складали меморіали Раді Міністрів, а делегація загрожених повітів на початку липня склала меморіал президентові, прем'єру та маршалкам обох палат парламенту.

Проф. Мирослава Папежинська-Турек

lania Soboru Kościoła prawosławnego, prawnego unormowania stosunków Państwo – Kościół prawosławny, zezwolenia na naukę religii i wygłaszania kazań wyłącznie w języku ojczystym wiernych.

Na zjeździe wybrano też delegację składającą się z osób świeckich, która miała wręczyć memoriał ministrowi wyznań, prezydentowi, marszałkom obu izb parlamentu. W skład delegacji weszli: Aleksander Rocznik z Zamościa, pochodzący z Tyszowiec b. poseł ukraiński Szymon Lubarski, były senator ukraiński Jan Pasternak z Choroszczyнки, Szymon Waszczuk, Jakub Bożyk, Rabczuk, Dymitr Byk.

6 lipca metropolita Dionizy wysłał telegram do premiera Felicjana Sławoja Składkowskiego i marszałka Edwarda Rydz-Śmigłego, w którym pisał: *Ze względu na rozwalanie domów Bożych wierni prawosławni znajdują się w rozpacz i wielkiej goryczy. W imię sprawiedliwości i miłości chrześcijańskiej gorąco błagam o polecenie wstrzymania rozbiórki domów Bożych.*

16 lipca 1938 r. w związku z sytuacją na Chełmszczyźnie i Podlasiu zebrał się w Warszawie Sobór Biskupów Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce. Uchwalono na nim tekst memorandum do władz naczelnych państwa: prezydenta, premiera, marszałka Sejmu, w którym hierarchowie pisali m.in.: *Jeszcze tak niedawno nikomu nie mogło przyjść do głowy, że tak bliski jest srogi i niezashuzony cios, który spadnie na świątynie chrześcijańskie w kraju chrześcijańskim, a który można przyrównać do tego, co dzieje się w krajach bezbożniczych. [...] Popelniono okropną niesprawiedliwość, żadne błagania nie były w stanie zmienić tych okrutnych i nie-*

prawych zarządzeń i czynów. Jęki i gorzkie lzy zgnębionego ludu, który naocznie widział zniszczenie i pohańbienie swych świątyń, rzekami płyną do nas i gotowe są pochłonać nas. I dzielając wielki smutek naszych wiernych, my, arcybiskupowie Kościoła prawosławnego w Polsce, łączymy obecnie nasze westchnienia i smutek ze smutkiem naszego ludu, który przejdzie do historii oplakanego 1938 roku, który, jako, jubileuszowy rok naszego chrztu, miał być szczęśliwym i radosnym. [...] Obecnie więc wypowiadamy nasz gorzki smutek przed obliczem Przedstawicieli Najwyższej Władzy Chrześcijańskiej Polski, że taka okropna niesprawiedliwość, z podeptaniem prawdy Chrystusowej i miłości, została dokonana względem nas – chrześcijan w chrześcijańskim kraju.

Sobór Biskupów zwrócił się również z dramatycznym i wzruszającym orędziem do wiernych. Hierarchowie wezwali w nim do specjalnego trzydniowego postu w związku z tragicznymi wydarzeniami na Chełmszczyźnie i Podlasiu, który ustanowili w dniach 1, 2 i 3 sierpnia 1938 r. Orędzie to zostało skonfiskowane przez władze, a wobec duchownych, którzy odczytali je w cerkwiach zastosowano represje.

O ile ludność rzadko występowała w obronie burzonej cerkwi, to nigdy nie zaniedbywała żadnej drogi formalnej i legalnej. Poszczególne gminy składały memoriały do Rady Ministrów, a delegacja zagrożonych powiatów na początku lipca złożyła memoriał na ręce prezydenta, premiera oraz marszałków obu izb parlamentu.

Prof. Mirosława Papierzyńska-Turek

Громадська думка в Польщі та за кордоном щодо акції руйнування церков

Масштаб і бруталність дій державних властей на Холмщині та Південному Підляшші в 1938 р. викликала їх критику в Польщі та за її межами. Сталося так, хоч державні власті намагалися обмежити відгомін цих подій і зробити неможливим доступ до інформації про їх перебіг. З цієї метою заборонялося робити знімки під час руйнування церков, ускладнювалося передавання інформації поза межі регіону, поліція контролювала під час акції присутність на даній території осіб іззовні, котрі могли б збирати інформацію.

І з того часу зберігся в мене такий відбиток: батько з пурпуровим обличчям кричить, хоч йому не можна було нервувати, бо мав тяжку хворобу серця, але тоді саме кричав на уряд, на Славоя і на Мосціцького, і навіть на Ридза, хоч мене вчили в школі, що вони мудрі й добрі, тож я переляканий слухав, як він пророкує, що нас тут русини виріжуть, без тіні милосердя виріжуть, що нам цього ніколи не забудуть.

Проф. Тадеуш Хшановський

Станіслав Цат-Мацкевич писав: «якби я був послом, я звернувся б з вимогою поставити у зв'язку з цією справою відповідних міністрів перед Державним трибуналом».

Питання закриття та руйнування церков було заторкнуте українськими парламентаріями на засіданнях польського Сейму та Сенату. Посол Степан Баран, політик Українського Національно-Демократичного Об'єднання родом із Галичини, сам греко-католик, склав дві об'ємні інтерпеляції до Голови Кабінету Міністрів: першу 6 липня 1938 р., наступну 21 липня. Також інші українські послы до Сейму присвятили свої промови питанню руйнування церков на пленарному засіданні Сейму 6 липня. Крім посла С. Барана, слово у цій справі брали парламентарії Волинського Українського Об'єднання: Степан Скрипник та православний священик о. Мартин Волков, котрий порівняв події 1938 р. до переслідувань православних у XVII ст., у період введення Берестейської унії. Останній висунув вимогу створити спеціальну соймову комісію для повного дослідження справ Православної Церкви у Польщі. На засіданні Сенату 14 липня питання руйнування церков на Холмщині та Південному Підляшші порушили укра-

Opinia publiczna w kraju i za granicą wobec akcji burzenia cerkwi

Skala i brutalność działań władz państwowych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w 1938 r. wywołała ich krytykę w Polsce i poza jej granicami. Stało się tak, mimo że władze państwowe starały się ograniczyć rozgłos tych wydarzeń i uniemożliwić dostęp do informacji o ich przebiegu. W tym celu zakazywano robienia zdjęć w trakcie burzenia cerkwi, utrudniano przekazywanie informacji poza granicę regionu, policja monitorowała w trakcie akcji obecność na danym terenie osób z zewnątrz, które mogłyby zbierać informacje.

Sprawa zamykania i burzenia cerkwi podniesiona została przez parlamentarzystów ukraińskich na forum polskiego Sejmu i Senatu. Poseł Stefan Baran, pochodzący z Galicji polityk Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego, sam grekokatolik, złożył dwie obszernie interpelacje do Prezesa Rady Ministrów: pierwszą 6 lipca 1938 r., kolejną 21 lipca. Również inni posłowie ukraińscy kwestii burzenia cerkwi poświęcili swe przemówienia na posiedzeniu plenarnym Sejmu 6 lipca. Obok posła S. Ba-

Stanisław Cat-Mackiewicz stwierdzał: „gdybym był posłem postawiłbym wniosek o postawienie w związku z tą sprawą odpowiednich ministrów przed Trybunałem Stanu”.

rana, głos w tej kwestii zabrali parlamentarzyści Wołyńskiego Zjednoczenia Ukraińskiego: Stefan Skrypyk oraz prawosławny duchowny ks. Marcin Wołkow, który porównał wydarzenia 1938 r. do XVII-wiecznych prześladowań prawosławnych w okresie wprowadzania unii brzeskiej. Ten ostatni zgłosił też wniosek o powołanie specjalnej komisji sejmowej do zbadania całokształtu spraw Kościoła prawosławnego w Polsce. Na forum Senatu

14 lipca sprawę burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu podnieśli senatorowie ukraińscy Mikołaj Masłow oraz Ostap Łucki. Z protestami przeciwko burze-

I z tamtego czasu zachowałem taką kliszę: ojca purpurowego na twarzy i krzyczącego, choć nie wolno mu się było denerwować, bo miał ciężką chorobę serca, ale wtedy to właśnie krzyczał na rząd, na Sławoja i na Mościckiego, i nawet na Rydza, chociaż mnie uczono w szkole, że oni są mądrzy i dobrzy, więc przerażony słuchałem, jak przepowiada, że nas tu Rusini wyrzną bez cienia litości wyrzną, że nam tego nigdy nie zapomną.

Prof. Tadeusz Chrzanowski

Доводячи вищенаведене до відома Уряду, запитую:

- 1) Чи забажає Уряд об'єктивно вивчити всі наведені вище мною факти, що стосуються теперішнього стану Православної Церкви на території Люблинського воєводства, а саме факти закриття і руйнування православних церков і молитовних домів, не віддавання православним православних храмів, які ще існують, не допускання ремонту існуючих і будованих храмів, переслідування православного духовенства і карання їх штрафом або ув'язненням за совершення православних богослужінь і виселення їх із дотеперішніх душпастирських осередків.
- 2) Чи забажає Уряд притягнути до відповідальності органи державної влади, передовсім відповідних повітових старост, які призвели до фактів, описаних у попередньому абзаці.
- 3) Чи забажає Уряд надати охорону православному населенню і православному духовенству від незаслужених переслідувань і нападів, а також чи забажає наказати підпорядкованим собі органам притягнути винних до відповідальності, стримати у передбачений законодавством спосіб недозволених вічеву акцію і пропаганду в пресі, скеровану проти Автокефальної Православної Церкви і її духовенства, а також православного населення.
- 4) Чи забажає Уряд невідкладно заборонити подальше руйнування православних церков і молитовних домів, а також чи забажає віддати в користування православним закриті православні церкви і молитовні дома, нарешті, не чинити перешкод у ремонті старих і в будівництві нових православних храмів.
- 5) Чи забажає Уряд припинити змушування православного духовенства звершати православні богослужіння польською мовою в селах, де немає православних вірних польської національності, виголошувати проповіді польською мовою і вести навчання православної релігії польською мовою православним учням непольської національності й загалом чи забажає перестати втручатися в сугобо внутрішнє життя Автокефальної Православної Церкви у Польщі. [...]
- 7) Чи забажає Уряд оголосити реституцію фактичного і юридичного стану там, де у православного населення відібрано його храми, або там, де їх зруйновано чи закрито – а також там, де видалено його священників або ж заборонено їм звершати православні богослужіння.
- 8) Чи забажає Уряд гарантувати населенню православного віросповідання свободу совісті й релігії, право вільного сповідання віри [...].

Інтерпелянт:
Д-р Степан Баран, Посол до Союму
6 липня 1938 р.

їнські сенатори Микола Маслов та Остап Луцький. Із протестами проти руйнування церков виступали численні українські середовища Волині та Галичини. У серпні сповнене обурення пастирське послання у цій справі видав греко-католицький львівський митрополит Андрей Шептицький, послання це було конфісковане адміністрацією. Ці події широко обговорювала українська та православна преса.

Акція руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші була широко коментована в Польщі. Проурядова преса обґрунтовувала необхідність проведення акції. Державні власті старалися унеможливити публікацію в пресі критичних щодо властей повідомлень про ревіндикаційно-полонізаційну акцію та руйнування церков або будь-яку дискусію на цю тему. Видано навіть спеціальне розпорядження, в якому констатовалося, що «Пан Прем'єр не може визнати допустимою жодну критику діяльності уряду в цій справі в пресо-

niu cerkwi wystąpiły liczne środowiska ukraińskie z Wołynia i Galicji. W sierpniu pełen oburzenia list pasterski w tej sprawie wydał greckokatolicki metropolita lwowski Andrzej Szeptycki, list ten został skonfiskowany przez administrację. Obszernie relacjonowała te wydarzenia prasa ukraińska i prawosławna.

Akcja burzenia cerkwi na Chelmszczyźnie i Podlasiu była szeroko komentowana w Polsce. Prasa rządowa uzasadniała konieczność przeprowadzenia akcji. Władze państwowe starały się blokować możliwość zamieszczania krytycznych wobec władz informacji prasowych na temat akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej i burzenia cerkwi, czy też jakiegokolwiek dyskusji na ten temat. Wydano nawet specjalne zarządzenia, w których stwierdzano, że *Pan Premier nie może uznać za dopuszczalną jakkolwiek krytykę działań Rządu na tym odcinku w akcji prasowej*. Mimo to prasa opozycyjna, np. lewicowa, konserwatywna, zamieszczała artykuły krytykujące politykę władz państwowych jako godzącą

Podając powyższe do wiadomości Rządu, zapytuję:

1) Czy Rząd zechce zbadać obiektywnie wszystkie wyżej naprowadzone przeze mnie fakty, odnoszące się do obecnego położenia Cerkwi Prawosławnej na terytorium województwa lubelskiego, a mianowicie fakty zamykania i burzenia prawosławnych cerkwi i domów modlitwy, nie oddawania prawosławnym istniejących jeszcze świątyń prawosławnych, nie zezwalania na remont istniejących i budowanych świątyń, prześladowań duchowieństwa prawosławnego i karania ich grzywną lub więzieniem za odprawianie nabożeństw prawosławnych i wysiedleniem ich z dotychczasowych ich placówek duszpasterskich.

2) Czy Rząd zechce pociągnąć do odpowiedzialności organy władzy państwowej, przede wszystkim odnośnych starostów powiatowych; którzy spowodowali fakty, opisane w powyższym ustępie.

3) Czy Rząd zechce dać ochronę ludności prawosławnej i duchowieństwu prawosławnemu przed niezawinionymi szykanami i napaściami oraz czy zechce polecić swym podwładnym organom pociągnięcia winnych do odpowiedzialności, powstrzymania w sposób ustawami przewidziany niedozwolonej akcji wiecowej i propagandy prasowej, wymierzonej przeciw Autokefalnemu Kościołowi Prawosławnemu i jego duchowieństwu oraz ludności prawosławnej.

4) Czy Rząd zechce wydać bezzwłocznie zakaz dalszego burzenia cerkwi prawosławnych i domów modlitwy oraz czy zechce oddać w użytkowanie prawosławnych zamknięte cerkwie prawosławne i domy modlitwy, wreszcie nie czynić przeszkód w remoncie starych i w budowie nowych świątyń prawosławnych.

5) Czy Rząd zechce zaprzestać wywierania nacisku na duchowieństwo prawosławne odprawiania nabożeństw prawosławnych w języku polskim w miejscowościach, gdzie nie ma wyznawców prawosławia narodowości polskiej, wygłaszania kazań w języku polskim i udzielania nauki religii prawosławnej w języku polskim uczniom prawosławnym narodowości niepolskiej i w ogóle, czy zechce zaprzestać mieszania się w ściśle wewnętrzne życie Autokefalnego Kościoła Prawosławnego w Polsce. [...]

7) Czy Rząd zechce zarządzić restytucję stanu faktycznego i prawnego tam, gdzie odebrano prawosławnej ludności jej świątynię lub gdzie je zburzono czy też zamknięto – oraz tam, gdzie wydalono jej duchownych, względnie zakazano im odprawiania prawosławnych nabożeństw.

8) Czy Rząd zechce poręczyć ludności religii prawosławnej jej wolność sumienia i wyznania, prawo wolnego wyznawania jej wiary [...].

Interpelant:

Dr. Stefan Baran, Poseł na Sejm

6 lipca 1938 r.

вій кампанії». Незважаючи на це, опозиційна преса – наприклад, ліва, консервативна, – поміщала статті, які критикували політику державних властей як таку, що суперечить польським державним інтересам. Були випадки конфіскування властями газет, які містили такі матеріали. У віленському «Слові» знаменитий консервативний публіцист Станіслав Цат-Мацкевич писав: «якби я був послом, я звернувся б з вимогою поставити у зв'язку з цією справою відповідних міністрів перед Державним трибуналом».

Негативну позицію щодо акції руйнування православних храмів зайняли численні польські середовища, не обов'язково прихильно налаштовані до православ'я чи українців. Із протестами виступали також представники польської інтелігенції. Навіть римо-католицьке духовенство не завжди співпрацювало з адміністрацією у проведенні ревіндикаційної акції. Проте роль, яку відіграла Римокатолицька Церква в акції руйнування церков, залишилася неоднозначною. Щойно після закінчення акції з її боку з'явилися офіційні заяви, що ця акція не була узгоджена між урядом та Католицькою Церквою.

Події на Холмщині та Підляшші мали серйозний відгук у світі. Писала про них закордонна преса у багатьох країнах. Із протестами виступали православні середовища, не тільки українські та російські, в Західній Європі, Канаді, США. 18 вересня 1938 р. відбулися два великі українські віча у Вінніпезі та Нью-Йорку. Проти переслідування православних на

[...] порівняння з дітьми насувається увесь час [...]. Я бачив дітей, які на залізничній колії збудували пірамідку з камінців. Чи то були дуже злі, дуже зіпсовані діти? Ні – просто діти. Аж страшно подумати, що б вони могли вчинити, якби добралися до semaфорів, стрілок, яку б спричинили катастрофу. Отож, таке руйнування православних храмів – це політика дітей, які добралися до semaфорів і стрілок.

Ці діти керуються благими намірами. Вони знають те, що знає кожен, – що було б добре, якби три мільйони православних прийняли римський католицизм, бо він краще пов'яже їх із Польщею. Але, як справжні діти, беруться за справу в спосіб наївний і нищівний, бажаючи полагодити, – псують, нищать, розбивають. [...] Мудрий столяр не робить меблів із мокрих дощок. У справах національної, релігійної асиміляції треба вміти чекати. Нікого не наvertають методом руйнування храмів. Навпаки, [...] розпалюють пломінь пристрасті. [...]

Станіслав Цат-Мацкевич
«Слово», 31 липня 1938 р.

Холмщині та Підляшші протестували також інші Православні Церкви. Мали місце також звернення у цій справі дипломатичними каналами.

w polską rację stanu. Zdarzały się przypadki konfiskowania przez władze gazet zawierających takie materiały. W wileńskim „Słowie” wybitny publicysta konserwatywny Stanisław Cat-Mackiewicz stwierdził: *gdybym był posłem postawiłbym wniosek o postawienie w związku z tą sprawą odpowiednich ministrów przed Trybunałem Stanu.*

Negatywnie odniosły się do akcji burzenia cerkwi liczne środowiska polskie, niekoniecznie przychylnie nastawione do prawosławia czy Ukraińców. Z protestami wystąpili także przedstawiciele polskiej inteligencji. Nawet duchowieństwo rzymskokatolickie nie zawsze podejmowało współpracę z administracją w przeprowadzaniu akcji rewindykacyjnej. Jednak rola Kościoła rzymskokatolickiego, jaką odegrał w akcji burzenia cerkwi wywołała wiele kontrowersji. Dopiero po zakończeniu akcji pojawiły się z jego strony oficjalne oświadczenia, że nie była ona ustalona między rządem a Kościołem katolickim.

Wydarzenia na Chełmszczyźnie i Podlasiu miały też poważny oddźwięk na świecie. Pisała o nich prasa zagraniczna w wielu krajach. Z protestami wystąpiły środowiska prawosławne, nie tylko ukraińskie i rosyjskie w Europie Zachodniej, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych. 18 września 1938 r. odbyły się dwie wielkie manifestacje ukraińskie w Winniepiegu i w Nowym Jorku. Przeciwno prześladowaniom prawosławnych na Chełmszczyźnie i Podlasiu protestowały także inne Kościoły prawosławne. Miały również miejsce interwencje kanałami dyplomatycznymi.

[...] porównanie z dziećmi nasuwa się przez cały czas [...]. Widziałem dzieci, które na szynach kolejowych ustawiły piramidkę z kamieni. Czy to były bardzo złe, bardzo zepsute dzieci? Nie – były to po prostu dzieci. Ale strach pomyśleć, co by mogły one poczynić, gdyby się dostały do semaforów, do zwrotnic, jaką spowodowałyby katastrofę. Otóż, takie burzenie świątyń prawosławnych to polityka dzieci, które dostały się do semaforów i zwrotnic. Dzieci te działają w dobrych intencjach. Wiedzą to, co wie każdy, że byłoby dobrze, aby trzy miliony prawosławnych przyjęły rzymski katolicyzm, bo to ich lepiej zwiąże z Polską. Ale jak to dzieci, zabierają się do tego w sposób naiwny i niszczycielski, chcąc naprawić – psują, niszczą, rozbierają. [...] Inteligentny stolarz nie robi mebli z mokrych desek. W sprawach asymilacji narodowej, religijnej trzeba umieć czekać. Nie nawraca się nikogo metodą burzenia świątyń. Przeciwnie, [...] roznieca się płomień żarliwości. [...]

Stanisław Cat-Mackiewicz
"Słowo", 31 lipca 1938 r.

Результати акції руйнування церков на Холмщині та Південному Підляшші

Запланована у рамках полонізаційно-ревіндакаційних дій акція руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші була завершена 16 липня 1938 р. Під час її проведення знищено, за даними Люблинського воєвідського уряду, 91 церкву, 10 каплиць, 26 домів молитви, тобто загалом 127 храмів. Крім цього, 3 церкви передано Католицькій Церкві (одна церква мала бути передана пізніше), а 4 храми залишили в якості мортів.

Під час акції руйновано не тільки старі храми, але й побудовані вже після Першої Світової війни; розібрано їх аж 20. Згідно з інформацією, наведеною мит-

рополитом Діонісієм, серед зруйнованих храмів було 50 чинних церков. Руйновано також офіційно діючі храми, як, наприклад, у Савині (Холмського повіту), де формально діяла філія православної парафії. Церкву цю зруйнували невдовзі після ремонту, проведеного навесні 1938 р., який дофінансувало староство.

Події 1938 р. мали трагічні наслідки для місцевого культурного краєвиду. Серед знищених храмів були цінні пам'ятки церковної архітектури. До розібрання був призначений навіть один із найстаріших мурованих православних храмів у Польщі – церква Успіння Пресвятої Богородиці в Щебрешині

У 1938 році упродовж приблизно 60 днів Автокефальна Православна Церква у Польщі втратила 127 храмів, які було доценту зруйновано.

[...] ця акція – настільки явно безправна, що була розпочата без урахування суспільних настроїв і при цьому переконливо й без жодного камуфляжу вказувала на справжні наміри влади щодо православ'я, – не отримала офіційної, явної підтримки з боку польських політичних сил, преси, а навіть римо-католицької Церкви, хоча, без сумніву, лежала в її інтересі.

Проф. Мирослава Палежинська-Турек

Отож, нова влада розробила програму зміцнення польськості східних воєвідств – передовсім Холмщини і Підляшшя [...]. Брак часу унеможливив реалізацію розпочатих заходів, передчуття їх можливих наслідків давала розпочата у 1938 р. на Холмській землі акція обмеження впливів православ'я, котра викликала на цій території атмосферу релігійної війни.

Проф. Анджей Хойновський

Rezultaty akcji burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu

Zaplanowana w ramach działań polonijno-rewindykacyjnych akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu została zakończona 16 lipca 1938 r. W czasie jej trwania zniszczono, według danych Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego, 91 cerkwi, 10 kaplic, 26 domów modlitwy, czyli łącznie 127 świątyń. Ponadto 3 cerkwie przekazano Kościołowi katolickiemu (jedna cerkiew miała być przekazana później), a 4 świątynie pozostawiono w charakterze kostnic.

W trakcie akcji burzono nie tylko cerkwie stare, ale także zbudowane już po pierwszej wojnie światowej, rozebrano ich aż 20. Według informacji podanych przez me-

tropolitę Dionizego wśród zburzonych świątyń było 50 cerkwi czynnych. Niszczone także oficjalnie działające cerkwie, jak np. w Sawinie (pow. chełmski), gdzie formalnie istniała filia parafii prawosławnej. Cerkiew tą zburzono krótko po remoncie przeprowadzonym wiosną 1938 r., który dofinansowało starostwo.

Wydarzenia 1938 r. przyniosły tragiczne skutki dla lokalnego krajobrazu kulturowego. Wśród

zniszczonych świątyń były cenne zabytki architektury sakralnej. Do rozbioru przeznaczona była nawet jedna z najstarszych murowanych świątyń prawosławnych w Polsce – cerkiew Zaśnięcia Bogarodzicy w Szczeszynie (XVI w.). Dopiero po protestach

W 1938 roku w ciągu blisko 60 dni Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce stracił 127 świątyń, które zostały całkowicie zburzone.

[...] ta akcja – tak jawnie bezprawna, podjęta bez liczenia się z nastrojami społecznymi, przy tym ukazująca dobitnie i bez żadnego kamuflażu właściwe intencje władz wobec prawosławia – nie uzyskała oficjalnego, jawnego poparcia ze strony polskich sił politycznych, prasy, a nawet Kościoła rzymskokatolickiego, choć niewątpliwie leżała w jego interesie.

Prof. Mirosława Papierzyńska-Turek

Nowe władze opracowały więc program umacniania polskości województw wschodnich – najpierw Chełmszczyzny i Podlasia [...]. Brak czasu uniemożliwił realizację podjętych zamierzeń, przedsmak ich ewentualnych konsekwencji dawała podjęta w 1938 r. na ziemi chełmskiej akcja ograniczania wpływów prawosławia, która wywołała na tych terenach atmosferę wojny religijnej.

Prof. Andrzej Chojnowski

Самостійне інформаційне відділення КОК II
L.dz. 4719/Inf.NP.tjn.38.

Люблин, 11 липня 1938 р.

Начальнику відділу II. Головного штабу,
Відділ II b у Варшаві

Православні церкви у Томашівському пов.

Слідом за L.dz. 4469/Inf.NP.tjn.38 від 27 VI
1938 р. доповідаю про отримання інформації про те, що на території так зв. Холмщини правління ґмін унаслідок директив, отриманих зі староства, приступили до розбирання закритих позаштатних православних церков. До цього часу розібрано православні церкви у наступних повітах: Томашівському 23 церкви, Грубешівському 15, Холмському 10, Білгорайському 1.

До розбирання церков використовується польська молодь переважно з-поміж членів місцевих відділів пожежної охорони.

Православне населення згаданих сіл не чинить опору при розбиранні церков, але обурене польською владою, хоч висловлює обурення лише у розмовах між собою. У деяких селах під час розбирання церков жінки православного віросповідання збиралися біля церкви і, плачучи, дивилися, як розбирають церкву. Лише у селі Жерники ґм. Лащів пов. Томашів Люб. ледве не дійшло до ексцесів, оскільки місцевий позаштатний священик Хоменко підбурював населення не допустити до розбирання церкви. У результаті цієї агітації молодь почала озброюватися вилами, готуючись розігнати робітників, зайнятих розбиранням. До сутички не дійшло завдяки вмовлянням старших мешканців села і тактовній поведінці поліцейського патруля.

У деяких селах позаштатні православні священики хотіли фотографувати церкви перед їх зруйнуванням, чого, однак, не дозволяли зробити поліцейські патрулі, присутні при розбиранні. [...]

Керівник Сам. інф. відд.
т.в.о.-ПЕЛКА, кап.

У грудні 1936 р. військова влада розпочала так зв. полонізацію Холмщини, акцію, апогей якої припав на 1937-1938 роки. Це був акт просто злочинної дурості, навіть із точки зору польських державних інтересів. Адже якраз попередні війни, з якою ця влада вже мала обов'язок рахуватися, розпочалося примусове навернення на католицизм православних мешканців Холмщини, котрі вважалися зрученими поляками. [...] Ця акція, яка відбувалася на території, де до того часу не було великої напруги в національних стосунках, і в ході якої військо неодноразово долало силою опір парафіян, що спричиняло смертельні жертви, додала Польщі й полякам нові маси непримиримих ворогів, а для мешканців Холмщини й Волині стала тим основним досвідом, який формував у наступний період їхнє ставлення до поляків.

Тадеуш Анджей Ольшанський

(XVI ст.). Лише після протестів місцевої інтелігенції отримано згоду на її часткове збереження «у якості історичних руїн».

Супроти осіб, котрі активно виступали на захист храмів і перешкоджали їх руйнувати, відбулися судові процеси, котрі спочатку закінчувалися їх програшем. Переломним став судовий процес селян із села Хмільок (Білгорайський повіт), котрих звинуватили у спротиві владі під час руйнування церкви та в участі в нелегальному богослужінні. Під час процесу в Окружному суді в Замості суддя Станіслав Марковський визнав селян невинними і у вирокі констатував: «закриття та

W grudniu 1936 r. władze wojskowe rozpoczęły tzw. polonizację Chełmszczyzny, akcję, której nasilenie przypadło na lata 1937-1938. Był to akt zbrodniczej wręcz głupoty, nawet z punktu widzenia polskiej racji stanu. Oto w przededniu wojny, z którą władze te miały już obowiązek się liczyć, rozpoczęto przymusowe nawracanie na katolicyzm prawosławnych mieszkańców Chełmszczyzny, uważając ich za zruszczonych Polaków. [...] Akcja ta, prowadzona na terenach, gdzie dotychczas nie było większych napięć w stosunkach narodowościowych, a w toku której wojsko niejednokrotnie łamało siłą opór parafian, co pociągało za sobą ofiary śmiertelne, przysporzyła Polsce i Polakom nowych rzęsy nieprzejednanych wrogów, a dla ludności Chełmszczyzny i Wołynia stała się podstawowym doświadczeniem, kształtującym w następnym okresie ich stosunek do Polaków.

Tadeusz Andrzej Olszański

miejscowej inteligencji zgodzono się na jej częściowe zachowanie *w charakterze ruinabytkowych*.

Wobec osób, które czynnie wystąpiły w obronie cerkwi i przeszkadzały w ich rozbiórce wytoczono procesy sądowe. Początkowo kończyły się one ich przegraną. Przełomem stał się proces chłopów ze wsi Chmiełek (pow. biłgorajski), oskarżonych o sprzeciwianie się władzy w trakcie burzenia cerkwi i udział w nielegalnym nabożeństwie. Podczas rozprawy przed Sądem Okręgowym w Zamościu zostali oni uniewinnieni przez sędziego Stanisława Markowskiego, który w uzasadnieniu wyroku stwierdził, że:

Samodzielny Referat Informacyjny DOK II
L.dz. 4719/Inf.NP.tjn.38.

Lublin, dnia 11 lipca 1938 r.

Do Szefa Oddziału II Sztabu Głównego,
Wydział II b w Warszawie

Cerkwie prawosławne w pow. tomaszowskim.

W ślad za tut. L.dz. 4469/Inf.NP.tjn.38 z dnia 27 VI1938 r. melduję, iż uzyskałem informację, że na terenie tzw. Chełmszczyzny zarządy gminne na skutek dyrektywy otrzymanych ze starostwa przystąpiły do rozbiórki zamkniętych nieetatowych cerkwi prawosławnych. Dotychczas rozebrane zostały cerkwie prawosławne w następujących powiatach: tomaszowskim 23 cerkwi, hrubieszowskim 15, chełmskim 10, biłgorajskim 1. Do rozbierania cerkwi używana jest młodzież polska przeważnie spośród członków miejscowych oddziałów straży ogniowej. Ludność prawosławna wspomnianych wiosek nie stawia oporu przy rozbieraniu cerkwi, jest jednak oburzona na władze polskie, lecz wyraz oburzenia daje tylko w rozmowach między sobą. W niektórych miejscowościach w czasie rozbiórki cerkwi kobiety wyznania prawosławnego zbierały się obok cerkwi i płacząc przypatrywały się rozbiórkom cerkwi. Jedyne we wsi Żarniki gm. Łaszczów pow. Tomaszów Lub. nieomal nie doszło do ekscesów, gdyż miejscowy nieetatowy duchowny Chomeńko podburzał ludność do niedopuszczenia rozbiórki cerkwi. W wyniku tej agitacji młodzież zaczęła zbroić się w widły, przygotowując się do rozpędzenia robotników zajętych przy rozbiórce. Do zajść nie doszło dzięki perswazji starszych wieśniaków i taktownemu zachowaniu się patrolu policyjnego.

W niektórych miejscowościach nieetatowi duchowni prawosławni chcieli fotografować cerkwie przed ich zburzeniem, do czego jednak nie dopuszczały patrole policyjne, obecne przy rozbiórce. [...]

W niektórych miejscowościach nieetatowi duchowni prawosławni chcieli fotografować cerkwie przed ich zburzeniem, do czego jednak nie dopuszczały patrole policyjne, obecne przy rozbiórce. [...]

Kierownik Sam. Ref. Inf.
w/z/—/PEŁKA, kpt.

Слід зазначити, що вся ця акція обурила українську і польську громадську думку. Була вона наслідком помилкових аналізів і можливостей; проведена у найменш відповідному часі, виявилася однією з багатьох помилок влади. Гірше того: в цю акцію втягнуто місцеву спільноту, поглиблюючи прірву між поляками і українцями.

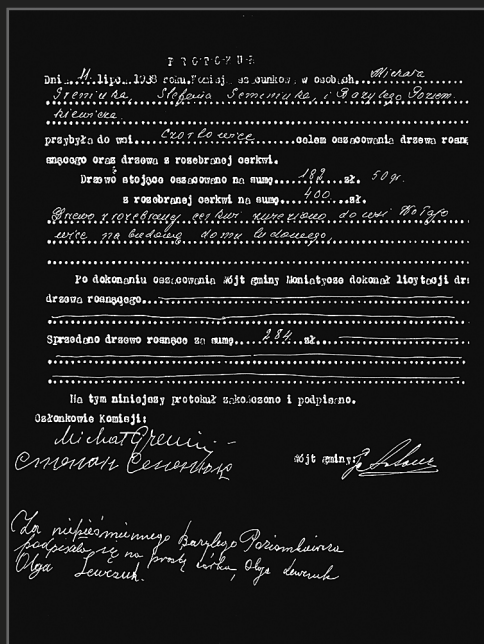
Доц. Ришард Тожецький

Отже, які були наслідки цієї акції? Знищено всі об'єкти, які віддавна планувалося зруйнувати, а навіть більше. У цьому сенсі, з точки зору державної влади, акція мала успіх. [...] У ході руйнування не дотримано жодних принципів чи директив. Руйнувалося все, що здавалося владі зайвим, залишаючи православній Церкві лише абсолютний мінімум.

Проф. Мирослава Папежинська-Турек

Проведена наприкінці тридцятих років ревіндикаційна акція, що включала введення у Церкві польської мови та навернення православних на католицизм, вийшла поза постулати більшості націоналістичних середовищ. Особливо нищення військом церков на Підляшші й Холмщині було радикальною дією в стосунку до традиційних постулатів націоналістів, які включали щонайбільше ревіндикацію колишніх костелів (інколи писалося, що вони мають бути ревіндиковані разом із парафіянами), конфіскованих загарбницькою владою.

Проф. Владзімеж Міх

зруйнування православної церкви не мало ані юридичних, ані формальних підстав, тому не могло бути спротиву юридичним постановам властей».

Полонізаційно-ревіндикаційна акція, а зокрема руйнування церков, спричинилася до інтеграції православної громадськості Холмщини і Південного Підляшшя. Проте, з іншого боку, серед населення наростав страх перед подальшими репресіями, а також зневіра у можливості захисту своїх прав у польській державі. У своєму звіті за липень 1938 р. люблінський воевода стверджував: «Ліквідація православних храмів викликала у православних пригнічення і страх за штатні церкви». Своєю чергою, через два місяці, у вересні 1938 р., воевода писав, що «серед православного населення байдужість і апатія змінюють дотеперішнє збурення».

zamknięcie i zburzenie prawosławnej cerkwi nie miało ani prawnych ani formalnych podstaw i dlatego nie mogło być sprzeciwu prawnym zarządzeniom władz.

Akcja polonizacyjno-rewindykacyjna, a w szczególności burzenia cerkwi, spowodowała integrację prawosławnej społeczności Chełmszczyzny i Południowego Podlasia. Z drugiej jednak strony narastał wśród niej strach przed dalszymi represjami, a także niewiara w możliwość obrony swych praw w państwie polskim. W swym sprawozdaniu za lipiec 1938 r. wojewoda lubelski stwierdzał: *Likwidacja świątyń prawosławnych wywołała u prawosławnych przygnębienie i obawę o cerkwie etatowe. Z kolei dwa miesiące później, we wrześniu 1938 r., wojewoda pisał, że wśród ludności prawosławnej obojętność i apatia zastępują dotychczasowe wzburzenie.*

Zburzona cerkiew w Witkowie (pow. tomaszowski)
Зруйнована церква в Виткові (Томашівський повіт)

Trzeba zaznaczyć, że cała ta akcja wzburzyła opinię ukraińską i polską. Była wynikiem błędnych analiz i możliwości, przeprowadzona w najmniej odpowiednim czasie, okazała się jednym z wielu błędów władzy. W akcję tę - co gorsze - wciągnięto społeczeństwo miejscowe, pogłębiając przepaść między Polakami i Ukraińcami.

Doc. Ryszard Torzecki

Jakie więc były skutki tej akcji? Zniszczono wszystkie obiekty, które od dawna zamierzano zburzyć, a nawet jeszcze więcej. W tym sensie, z punktu widzenia władz państwowych, akcja udała się. [...] W burzeniu nie przestrzegano żadnych zasad ani ustaleń. Burzono wszystko, co wydawało się władzom zbędne, zachowując Kościołowi prawosławnemu jedynie bezwzględne minimum.

Prof. Mirosława Papierzyńska-Turek

Przeprowadzona w końcu lat trzydziestych akcja rewindykacyjna, obejmująca wprowadzanie w Cerkwi języka polskiego oraz pozyskiwanie prawosławnych dla katolicyzmu, wyszła poza postulaty większości środowisk nacjonalistycznych. Zwłaszcza niszczenie przez wojsko cerkwi na Podlasiu i Chełmszczyźnie było działaniem skrajnym w stosunku do tradycyjnych postulatów nacjonalistów, obejmujących co najwyżej rewindykację dawnych kościołów (niekiedy pisano, że mają być rewindykowane wraz z parafianami) skonfiskowanych przez władze zaborcze.

Prof. Włodzimierz Mich

Подальший хід акції та проекти політики держави на наступні роки

Закінчення в середині липня 1938 р. акції руйнування церков не принесло заспокоєння ситуації на Холмщині та Південному Підляшші. У наступних місяцях державна адміністрація і військо продовжували реалізацію дій, пов'язаних із полонізаційно-ревіндикаційною акцією, елементом якої було руйнування церков. Власті використовували факт, що внаслідок подій минулих місяців православне населення було заляканим.

Ще у липні 1938 р. державна адміністрація поживила заходи щодо впровадження до церков польської мови. Старости проводили конференції з православними свя-

І надбужанський селянин, і німецький колоніст повинен дати упевнену відповідь на запитання сильної державної влади і об'єднаного польського суспільства, чи він є поляком рим.[о]-католицького віросповідання, чи ворогом польської державності, знаряддя політики сусідніх держав. З ворогом слід уже воювати, не чекати війни, а того, хто признається до польської нації, відірвати від усього, що є чужим польськості.

Люблинський воевода майор Єжи Альбін де Трамекурт, лютий 1939 р.

«Екстермінація православ'я католицизмом, інтегрально пов'язаним із польською національністю, була б надзвичайно бажаною з точки зору польського державного інтересу».

щениками, «пояснюючи їм необхідність послуговування в церкві також польською мовою як державною». Проте люблинський воевода стверджував із розчаруванням, що «Введення польської мови до проповідей і навчання Закону Божого в школах натрапляє на великі труднощі».

Старости були зобов'язані складати щотижневі звіти про перебіг запровадження польської мови. Наприклад, 31 липня

проповіді польською мовою виголосили 22 священики, українською – 20, а 10 взагалі не проповідувало. Виконання цього розпорядження властей контролювали поліціанти. Стосовно священиків, котрі не підпорядковувались вимозі введення польської мови до проповідей, були використані різні форми тиску. Інспірувалося прийняття на парафіяльних зборах постанов із домаганням богослужінь польською мовою, проте вдалося це лише в одному випадку. Невдачею закінчились також спроби створити на Холмщині організацію православних поляків.

Послідовно з Холмщини та Південного Підляшшя усувалися позаштатні священики. Більшість із них відмовлялися залишати свої місця служіння, куди їх направив митрополит

Dalszy przebieg akcji i projekty polityki państwa na kolejne lata

Zakończenie w połowie lipca 1938 r. akcji burzenia cerkwi nie oznaczało uspokojenia sytuacji na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu. W kolejnych miesiącach administracja państwowa i wojsko kontynuowały bowiem działania związane z akcją polonizacyjno-rewindykacyjną, której elementem było burzenie cerkwi. Władze wykorzystywały fakt, iż pod wpływem wydarzeń poprzednich miesięcy ludność prawosławna była zastraszona.

Jeszcze w lipcu 1938 r. administracja państwowa zintensyfikowała działania na rzecz wprowadzenia do cerkwi języka polskiego. Starostowie przeprowadzili konferencje z duchownymi prawosławnymi *thumacząc im konieczność posługiwania się w cerkwi również językiem polskim, jako państwowym*. Wojewoda lubelski konstatawał jednak z rozczarowaniem, że: *Wprowadzanie języka polskiego do kazań i nauki religii w szkołach natrafia na razie na duże trudności*.

Starostowie zobowiązani zostali do przedkładania cotygodniowych sprawozdań z postępów wprowadzania języka polskiego. Np. 31 lipca kazania w języku polskim wygłosiło 22 duchownych, po ukraińsku 20, zaś 10 nie wygłosiło

Eksterminacja prawosławia przez katolicyzm, związany integralnie z narodowością polską, byłaby najbardziej pożądana z punktu widzenia polskiej racji stanu.

ich w ogóle. Wykonywanie tego rozporządzenia władz kontrolowali policjanci. Wobec duchownych, którzy nie podporządkowywali się żądaniom wprowadzenia języka polskiego do kazań stosowano różne formy nacisku. Inspirowano też podejmowanie na zebraniach parafialnych uchwał z żądaniem nabożeństw w języku polskim. Udało się to jednak tylko w jednym przypadku. Niepowodzeniem skończyły się również próby stowżenia na Chełmszczyźnie organizacji Polaków prawosławnych.

Konsekwentnie usuwano z Chełmszczyzny i Podlasia Południowego duchownych nieetatowych. Większość z nich odma-

Chłop nadbużański, czy kolonista niemiecki musi zdecydowanie odpowiedzieć na pytanie silnej władzy państwowej i zjednoczonego społeczeństwa polskiego, że jest Polakiem wyznania rzym.[sko]-katolickiego, albo wrogiem państwowości polskiej, narzędziem polityki państw ościennych. Z wrogiem należy już walczyć nie czekać wojny, a deklarującego się do narodu polskiego oderwać od wszystkiego co obce polskości.

Wojewoda lubelski mjr Jerzy Albin de Tramecourt, luty 1939 r.

Подаю подальші директиви щодо ревіндикаційно-полонізаційної акції.

I. Засадою полонізаційно-ревіндикаційної акції повинно бути передовсім докладне пізнання ворога, його методів, засобів і проводирів. [...]

II. а) Якнайбільшу увагу слід звернути на місцевих і приїжджих руських діячів. [...]

с/ Прагнути спричиняти звільнення русинів із державних посад, оскільки на цій території всі державні посади повинні бути зайняті лише поляками. [...]

III. а) Звертати увагу на діяльність руських громадських, господарчих організацій [...].

IV. а) На православне духовенство і його діяльність слід і далі звертати пильну увагу. Попи мусять бути абсолютно лояльними до держави. [...]

с) Виходячи з тези про пов'язаність понять польськості і католицизму, слід ініціювати і активно підтримувати будь-які починання суспільства і духовенства у напрямку розширювання організаційного стану рим.-кат. осередків, як то: будівництва костелів, каплиць, придорожних хрестів і т.п. [...]

V. а) Твердо стояти на позиції, що у Польщі лише поляки є господарями, повноправними громадянами, і тільки їм є що сказати у Польщі. Усі інші є лише толерованими. Витворити серед польських мас комплекс вищості щодо непольського населення. [...]

б) Організувати освітньо-пропагандистську акцію про велич і могутність Польщі і довести до того, щоб у непольського населення викликати бажання стати поляком і католиком. [...]

Керівник координаційної акції
на колишню Холмщину
полк. Мар'ян Турковський
24 січня 1939 р.

Діонисій. У зв'язку з цим у серпні 1938 р. відбулися процеси згаданих священиків, на котрих їх було засуджено на два або три тижні арешту і штрафи у розмірі 150–200 зл.

Водночас тривала акція примушування православного населення до переходу на католицизм. У діяльність, спрямовану на здобуття вірних Римо-католицькою Церквою, активно включалася державна адміністрація. Стосувалися різноманітні форми дискримінації православного населення: звільнення з роботи, відбирання концесії, виключення з парцеляції землі. Своєю чергою, полегшення передбачалося для тих, хто переходив на католицизм. Ця акція з різною інтенсивністю проводилася в окремих повітах, а її апогей припав на перше півріччя 1939 р. За офіційними даними, у результаті цих дій на католицизм перейшло тоді близько 10% православного населення Холмщини, в основному в Томашівському, Грубешівському та Білгорайському повітах.

У грудні 1938 р. в рамках полонізаційно-ревіндикаційної акції зроблено чергові кроки – реєстрацію й організування так званої дрібнопомісної шляхти. Своєю чергою, 24 січня 1939 р. керівник координаційної акції на колишню Холмщину, а водночас командир 3-ої дивізії піхоти Легіонів полк. Мар'ян Турковський подав подальші директиви щодо полонізаційно-ревіндикаційної акції. Згідно з його вказівками, слід було «Твердо стояти на позиції, що у Польщі лише поляки є господарями, повноправними громадянами, і тільки їм є що сказати у Польщі. Усі інші є лише толерованими».

Полонізаційно-ревіндикаційна акція тривала до літа 1939 р. У літні місяці 1939 р. заарештовано і ув'язнено в таборі в Березі Картузькій визначних українських націо-

wiała opuszczenia swych placówek, na które zostali wysłani przez metropolię Dionizego. W związku z tym w sierpniu 1938 r. odbyły się procesy wspomnianych duchownych, na których zostali oni skazani na dwa lub trzy tygodnie aresztu i kary grzywny w wysokości 150-200 zł.

Równocześnie kontynuowano akcję nakłaniania ludności prawosławnej do konwersji na katolicyzm. W działania na rzecz pozyskiwania wiernych dla Kościoła rzymskokatolickiego szeroko angażowała się administracja państwa. Zastosowano różnorodną dyskryminację ludności wyznania prawosławnego – zwalniano z pracy, odbierano koncesje, wyłączano z parcelacji gruntów. Czyniono natomiast ułatwienia osobom, które przyjęły katolicyzm. Akcja ta z różnym nasileniem prowadzona była w poszczególnych powiatach, a jej apogeum przypadło na pierwsze półrocze 1939 r. Według oficjalnych danych w wyniku tych działań na katolicyzm przeszło wówczas ok. 10 % ludności prawosławnej Chełmszczyzny, głównie w powiatach tomaszowskim, hrubieszowskim, biłgorajskim.

W grudniu 1938 r. w ramach akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej podjęto kolejne działania – rejestrację i organizowanie tzw. szlachty zagrodowej. Z kolei 24 stycznia 1939 r. Kierownik Akcji Koordynacyjnej na b. Chełmszczyznę, a jednocześnie dowódca 3 Dywizji Piechoty Legionów płk Marian Turkowski podał dalsze wytyczne do akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej. Zgodnie z jego zaleceniami należało *Stać twardo na stanowisku, że w Polsce tylko Polacy są gospodarzami, pełnoprawnymi obywatelami i tylko oni mają coś w Polsce do powiedzenia. Wszyscy inni są tylko tolerowani.*

Podaję dalsze wytyczne do akcji rewindykacyjno-polonizacyjnej.

I. Zasadą akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej winno być przede wszystkim dokładne poznanie przeciwnika, jego metod, środków i prowodyrów. [...]

II. a) Jak największą uwagę należy zwrócić na ruskich działaczy lokalnych i przyjezdnych. [...]

c) Dążyć do spowodowania zwalniania Rusinów z posad państwowych, gdyż na tym terenie wszystkie posady państwowe muszą być obsadzone tylko przez Polaków. [...]

III. a) Zwracać uwagę na działalność ruskich organizacji społecznych, gospodarczych [...].

IV. a) Na duchowieństwo prawosławne i jego działalność musi być nadal zwrócona baczna uwaga. Popi muszą być absolutnie lojalnymi wobec państwa. [...]

c) Wychodząc z założenia łączności pojęć polskości i katolicyzmu, należy inicjować i czynnie popierać wszelkie poczynania społeczeństwa i duchowieństwa w kierunku rozszerzania stanu organizacyjnego placówek rzym.-kat. Jak: budowy kościołów, kaplic, krzyżów przydrożnych itp. [...]

V. a) Stać twardo na stanowisku, że w Polsce tylko Polacy są gospodarzami, pełnoprawnymi obywatelami i tylko oni mają coś w Polsce do powiedzenia. Wszyscy inni są tylko tolerowani. Wytworzyć wśród mas polskich kompleks wyższości w stosunku do ludności niepolskiej. [...]

b) Organizować akcję oświatowo-propagandową o wielkości i potęgę Polski i doprowadzić do tego, aby u ludności nie polskiej wzbudzić chęć zostania Polakiem i katolikiem. [...]

Kierownik Akcji Koordynacyjnej na byłą Chełmszczyznę płk Marian Turkowski
24 stycznia 1939 r.

нальних діячів із Холмщини. Серед заарештованих були члени делегації, вибраної для передавання меморіалу в справі руйнування церков найвищим державним властям у липні 1938 р.: понад сімдесятирічний Олександр Рочняк та колишній посол до Союму Семен Любарський.

Ще під час перебігу полонізаційно-ревіндикаційної акції державна адміністрація почала готувати програму дальших дій, скерованих проти Православної Церкви та українського населення на Холмщині та Південному Підляшші. Її напрямки підтверджено на нараді воєвод 14 лютого 1939 р. Саме тоді директор Відділу віросповідань Міністерства віросповідань і громадської освіти Генрик Дунін-Борковський однозначно стверджував, що «політика держави щодо православ'я прямує [...] до збільшення всюди, де це тільки можливо, експансії польської культури. Можемо собі, однак, сказати, що коли йдеться про [...] воєвідство [...] Люблинське [...], за мету собі ставимо полонізацію».

Декількома днями пізніше, 23 лютого 1939 р., Люблинський воєвідський уряд організував чергову так звану національну конференцію, учасники якої підвели підсумки дотеперішніх результатів національної і релігійної політики на Холмщині й Підляшші та зайняли визначенням нових її напрямків. Створено тоді останню в міжвоєнному двадцятилітті програму національно-релігійної політики держави на Холмщині та Підляшші. Обговорюючи її принципи, люблинський воєвода майор Єжи Альбін де Трамекурт стверджував, що існує «необхідність максимального збільшення, зокрема в надбужанських повітах, польських майнових активів і визначення обличчя місцевого населення».

Учасники конференції визнали: «Цю акцію повинна супроводжувати широка ревіндикаційна акція на католицизм шляхом спеціального дослідження актів громадського стану з метою встановлення католицького віросповідання предків у процесі творення дрібнопомісної шляхти, спираючись на принцип нагадування про польських предків. Надзвичайно важливу роль у цій сфері могли б виконати Римо-католицька Церква та школа». Прийняті вказівки планувалося реалізувати, зокрема, шляхом програми колонізації, яка передбачала, що «переселенська акція на території цього воєвідства матиме на меті творення скупчення польської стихії на територіях, заселених заktivізованими національно і політично українцями, та [...] розпорощення конвертитів далеко серед польського населення».

Принципом прийнятої програми, котра мала остаточно вирішити про долю православ'я на Холмщині та Південному Підляшші, було ствердження, що «Екстермінація православ'я католицизмом, інтегрально пов'язаним із польською національністю, була б надзвичайно бажаною з точки зору польського державного інтересу».

Передбачалося, що у 1939 р. заплановані дії мали поширитися на «українців, котрі вже проявили свої ірредентистські прагнення», а в 1940 р. планувалося довести до кінця чистку на національно мішаних територіях. Остаточна реалізація плану в масштабі всього воєвідства передбачалася на 1941 р.

Цю програму вже не було втілено у життя у зв'язку з початком Другої Світової війни.

Akcja polonizacyjno-rewindykacyjna trwała do lata 1939 r. W letnich miesiącach 1939 r. aresztowano i uwięziono w obozie w Berezie Kartuskiej wybitnych ukraińskich działaczy narodowych z Chełmszczyzny. Wśród aresztowanych byli członkowie delegacji wybranej w celu przedłożenia memoriału w sprawie burzenia cerkwi najwyższym władzom państwowym w lipcu 1938 r.: ponad siedemdziesięcioletni Aleksander Rocznik oraz były poseł Szymon Lubarski.

Jeszcze w trakcie trwania akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej administracja państwowa zaczęła przygotować program dalszych działań wobec Kościoła prawosławnego i ludności ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu. Jej kierunek potwierdzono na naradzie wojewodów w dniu 14 lutego 1939 r. Wówczas to dyrektor Wydziału Wyznań MWRiOP Henryk Dunin-Borkowski jednoznacznie stwierdził, że polityka państwa wobec prawosławia *zmierza [...] do zwiększenia wszędzie, gdzie to tylko możliwe, ekspansji kultury polskiej. Możemy sobie jednak powiedzieć, iż w stosunku do [...] woj. [...] lubelskiego [...] stawiamy sobie za cel polonizację.*

Kilka dni później, 23 lutego 1939 r., Urząd Wojewódzki Lubelski zorganizował kolejną tzw. konferencję narodowościową, na której dokonano podsumowania dotychczasowych rezultatów polityki narodowościowej i wyznaniowej na Chełmszczyźnie i Podlasiu oraz zajęto się wytyczeniem nowych jej kierunków. Skonstruowano wówczas ostatni w dwudziestoleciu międzywojennym program polityki narodowościowo-wyznaniowej państwa na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Omawiając jego założenia wojewoda lubelski mjr Jerzy Albin de Tramecourt stwierdzał, iż istnieje *konieczność jak naj-*

dalej idącego powiększenia, zwłaszcza w powiatach nadbużańskich polskiego stanu posiadania i wyklarowania oblicza tamtejszej ludności.

Uczestnicy konferencji uznali, że *Akcji tej powinna towarzyszyć szeroko pojęta akcja rewindykacyjna na katolicyzm poprzez badanie specjalne akt stanu cywilnego celem ustalenia wyznania katolickiego przodków na drodze tworzenia szlachty zagrodowej na zasadzie nawiązania do polskich antenatów. Niezmiernie doniosłą rolę na tym odcinku mógłby spełnić Kościół rz.[ymsko]-katolicki i szkoła. Zaakceptowane wytyczne planowano zrealizować m.in. poprzez program osadniczy, który zakładał że akcja przesiedleńcza na terenie tutejszego województwa będzie miała za zadanie tworzyć skupiska żywiołu polskiego na terenach zamieszkałych przez zaktywizowanych narodowościowo i politycznie Ukraińców oraz [...] rozpraszanie daleko wśród ludności polskiej konwertytów.*

Założeniem przyjętego programu, który miał ostatecznie rozstrzygnąć o losach prawosławia na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu, było uznanie, iż *Eksterminacja prawosławia przez katolicyzm, związany integralnie z narodowością polską, byłaby najbardziej pożądana z punktu widzenia polskiej racji stanu.*

Zakładano, że w 1939 r. zaplanowanymi działaniami mieliby być objęci *Ukraińcy, którzy ujawnili już swoje zapęły irredentystyczne, zaś w roku 1940 chciano doprowadzić do końca czystkę na terenach narodowościowo mieszanym.* Ostateczne wykonanie planu w skali całego województwa przewidywano na 1941 r.

Program ten nie został już zrealizowany w związku z wybuchem drugiej wojny światowej.

Архівні фотографії

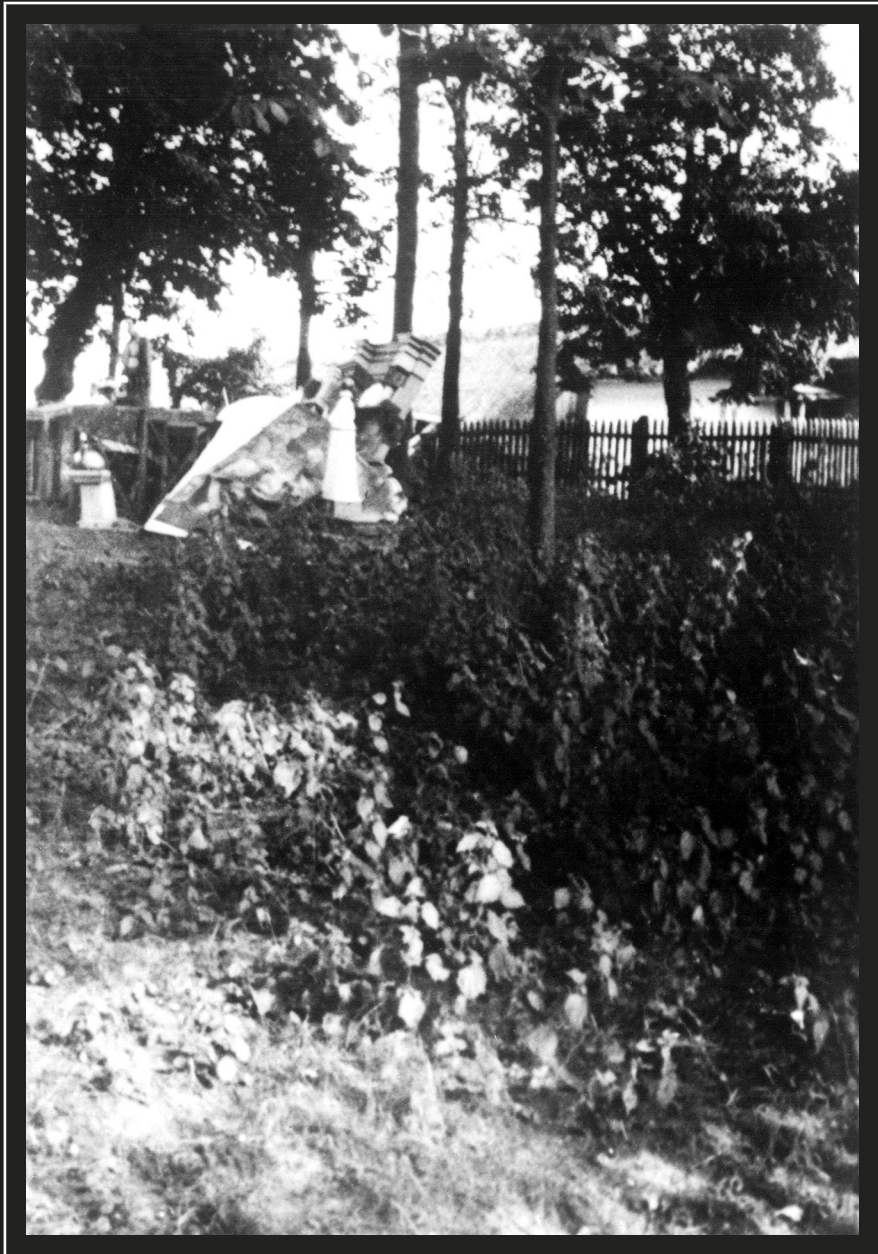
Fotografie archiwalne

Блаженніший Діонісій
Митрополит Варшавський і всієї Польщі

Wielce Błogosławiony Dionizy
Metropolita Warszawski i całej Polski

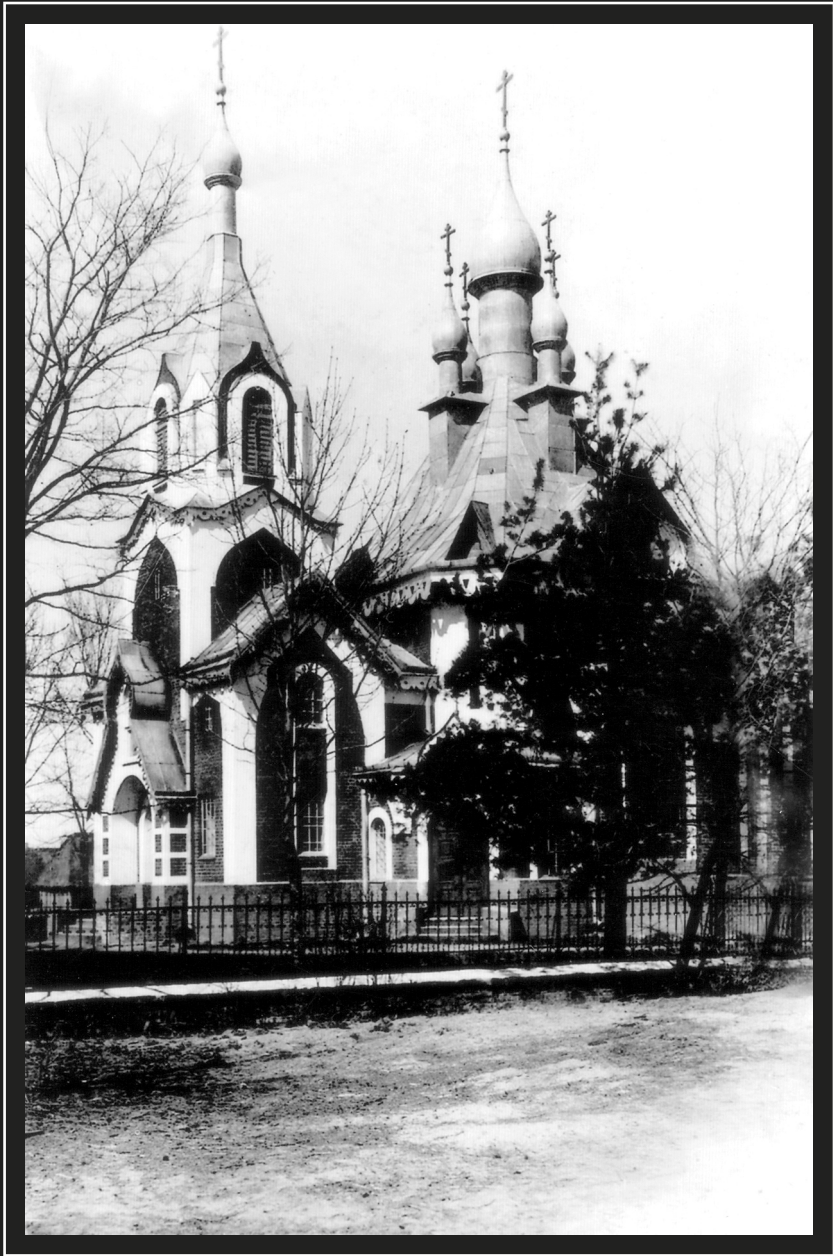

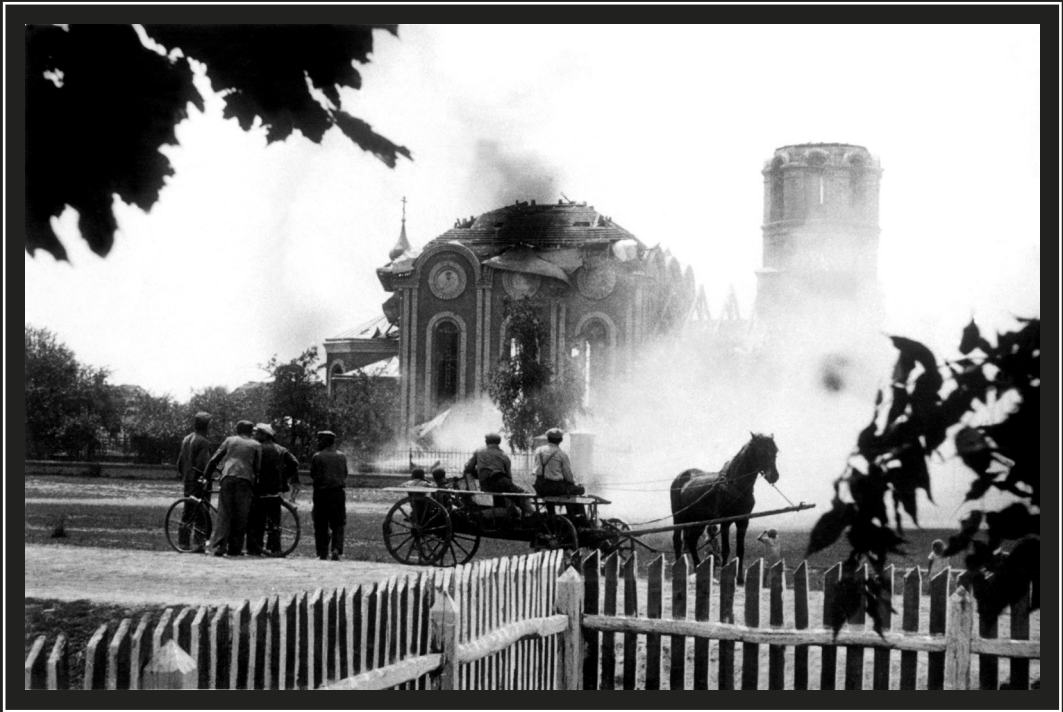

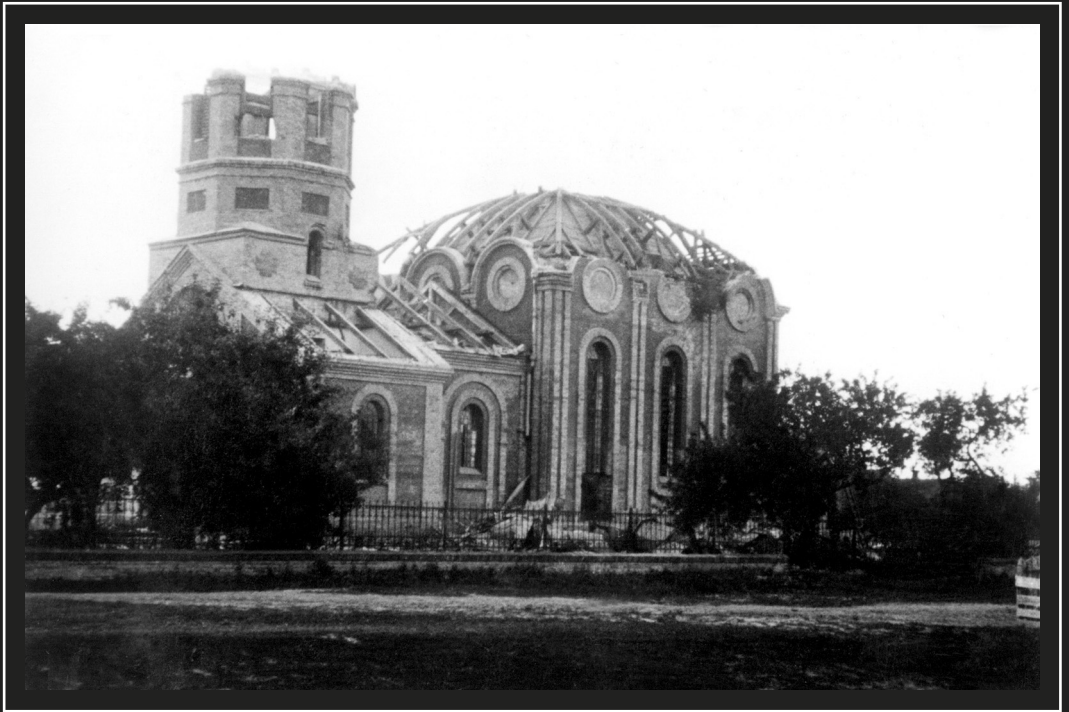

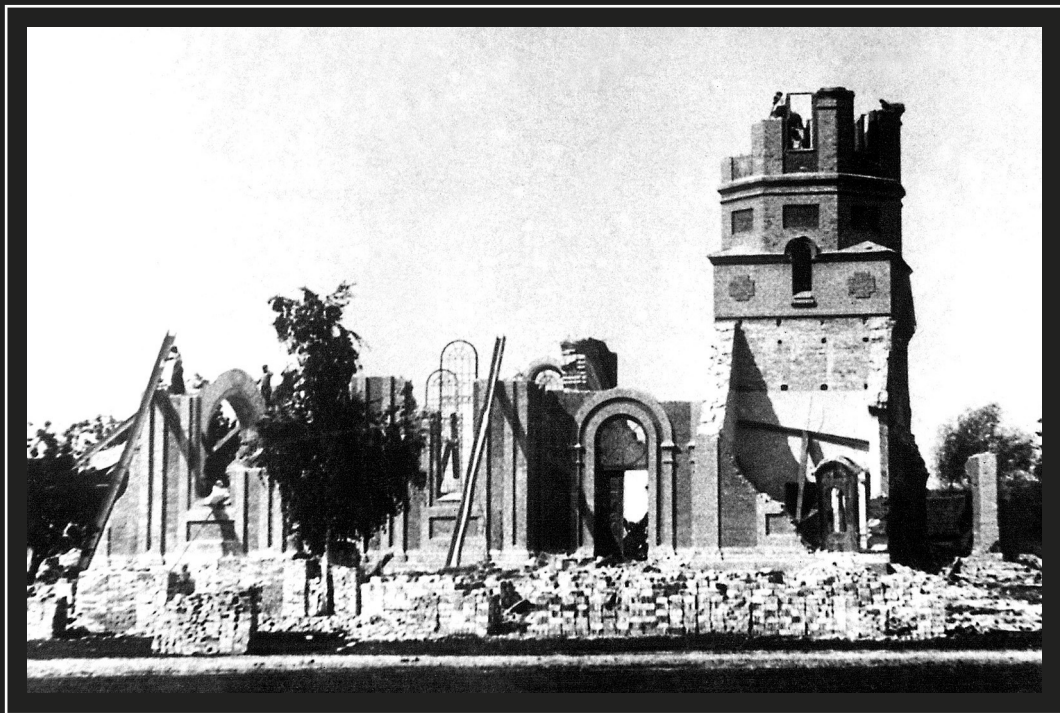

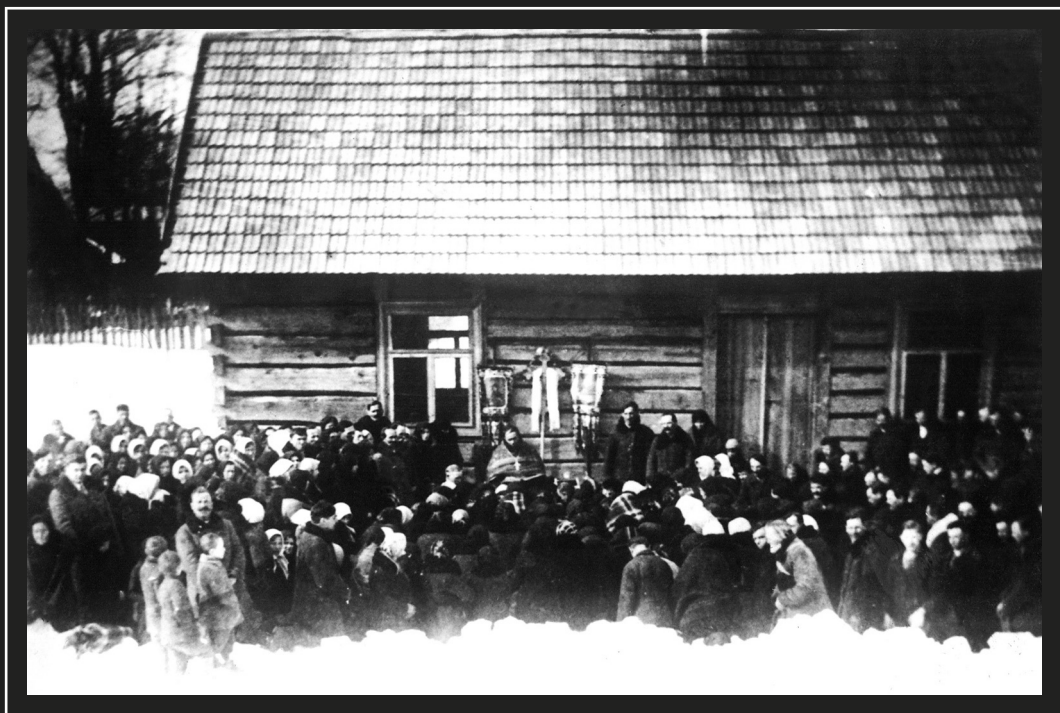

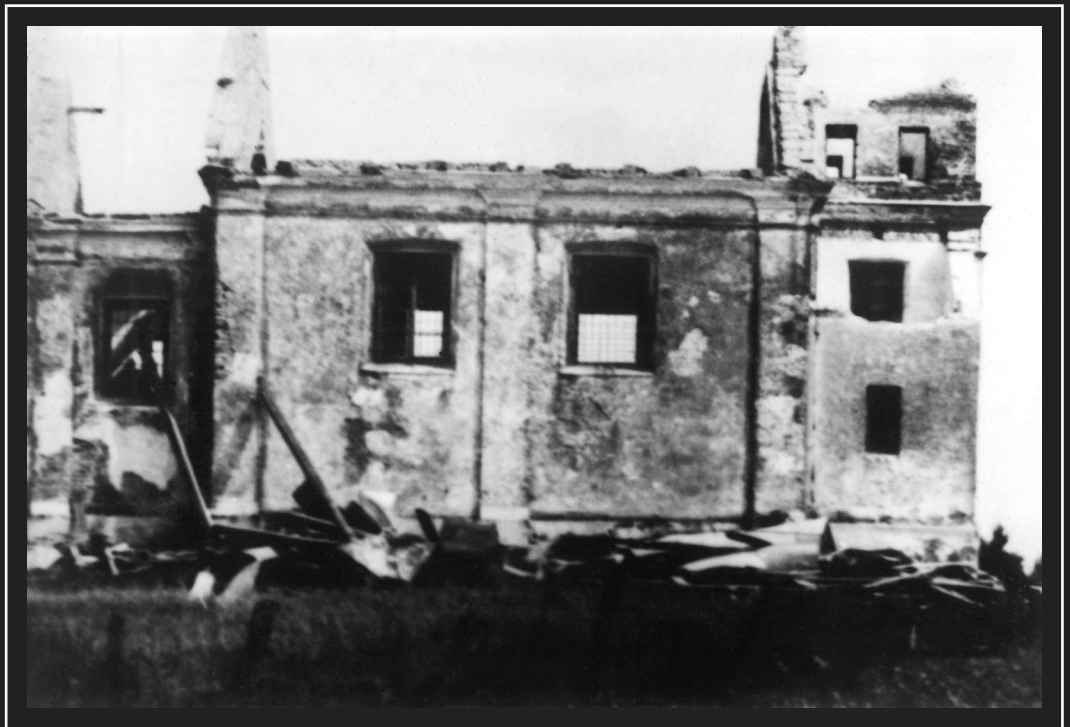

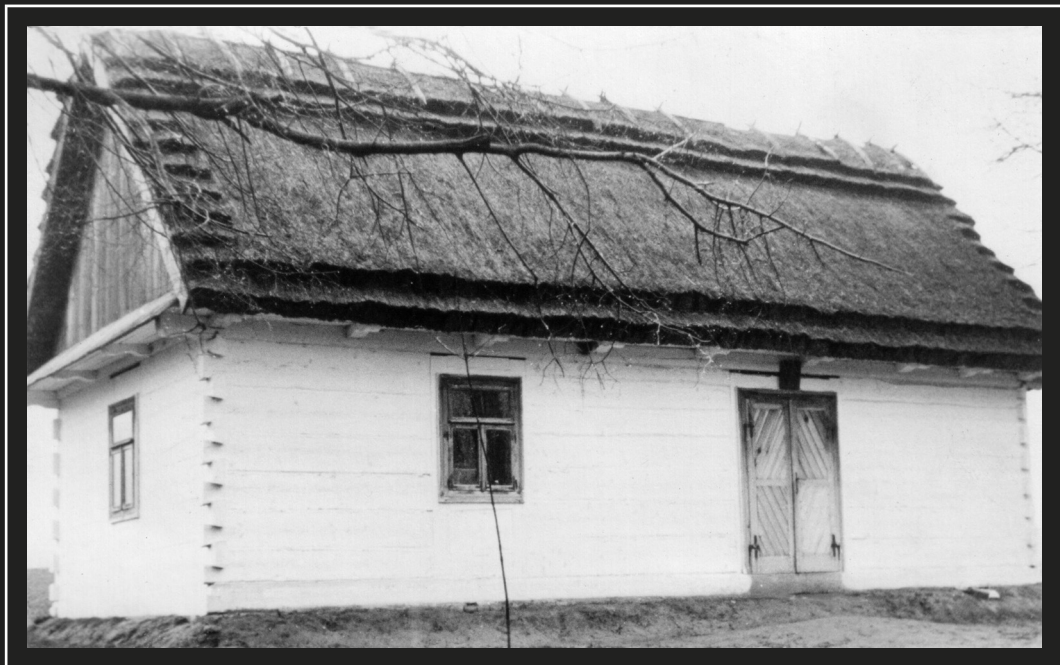

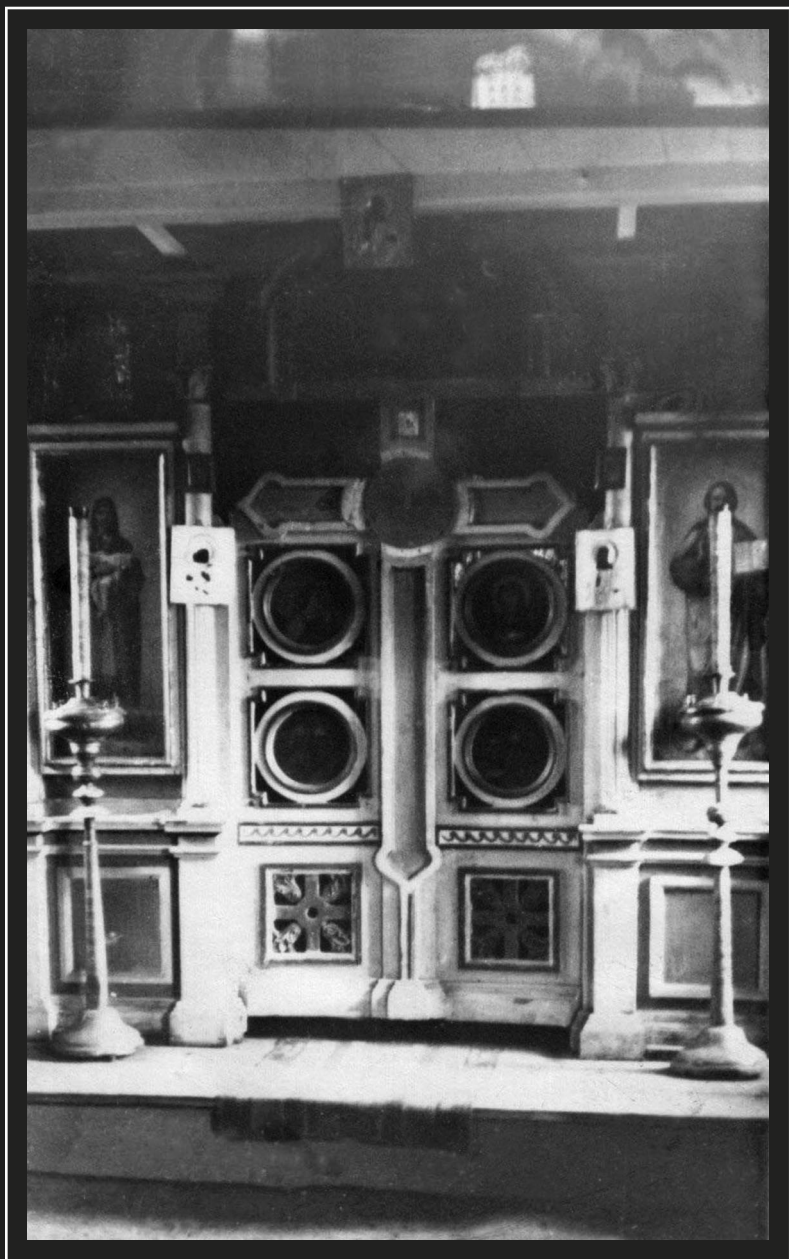

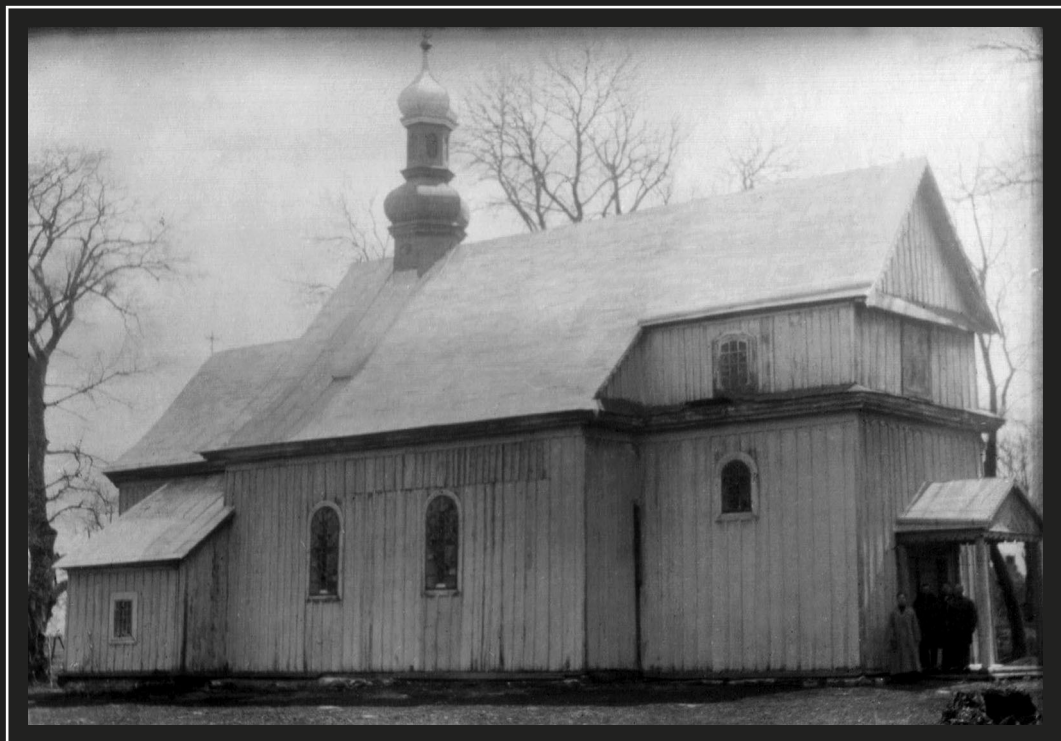

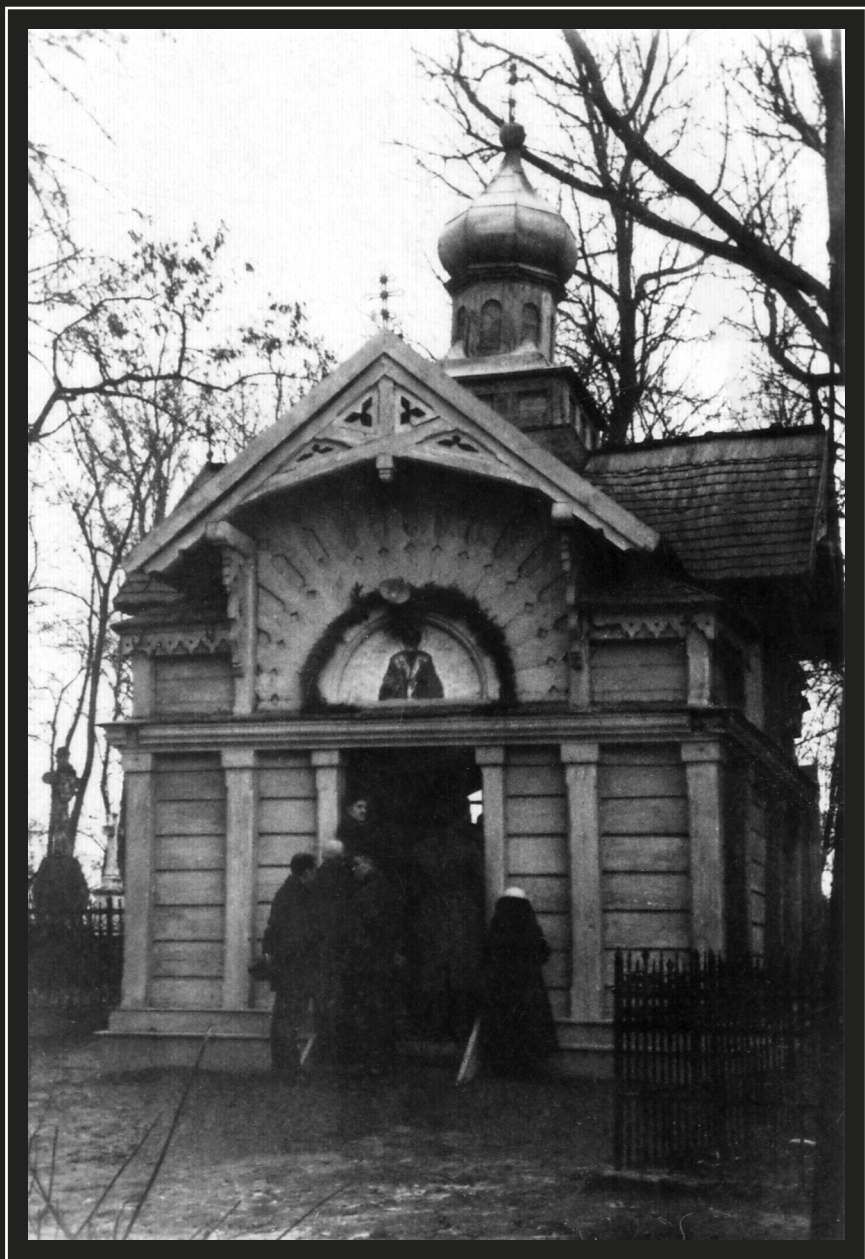

У книжці використано іконографічні матеріали з фондів Люблинсько-Холмської православної єпархії і Варшавської Православної Митрополії та приватних збірок. Не всі збережені фотографії вдалося однозначно ідентифікувати. При підготовці видання використано архівні матеріали з Державного архіву в Люблині та Центрального військового архіву у Варшаві, а також наукову літературу та друковані джерела про питання руйнування церков у 1938 р., зокрема праці:

W książce wykorzystano materiały ikonograficzne ze zbiorów Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej i Warszawskiej Metropolii Prawosławnej oraz zbiorów prywatnych. Nie wszystkie zachowane fotografie udało się jednoznacznie zidentyfikować. Przy tworzeniu publikacji wykorzystano materiały archiwalne pochodzące z Archiwum Państwowego w Lublinie oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, a także literaturę przedmiotu i źródła drukowane, w szczególności prace:

M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989; *Cerkiew prawosławna na Chełmszczyźnie. Przemówienia i interpelacje posłów i senatorów ukraińskich w Sejmie i Senacie*, Lwów 1938; Б. Жуків [Іван Коровицький], *Нищення церков на Холмщині в 1938 р. з 25 ілюстраціями*, Краків 1940; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. I, Warszawa 1992; ks. K. Grzesiak, *Położenie Kościoła prawosławnego na Lubelszczyźnie u schyłku II Rzeczypospolitej*, „Wiadomości Archidiecezji Lubelskiej”, 2006, nr 4; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław 1979; W. Kozyra, *Urząd Wojewódzki w Lublinie w latach 1919-1939*, Lublin 1999; W. Mich, *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918-1939*, Lublin 1994; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926-1939)*, Lublin 1997; P. Stawcki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna II Rzeczypospolitej w latach 1935-1939*, Warszawa 1969; І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. IV, Нью Йорк - Київ - С. Бавнд Брук 1990.

У книжці використано також цитати з таких публікацій: / W książce wystawie wykorzystano także cytaty z następujących publikacji: A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997; T. Chrzanowski, *Poblask łun*, „Tygodnik Powszechny”, 1981, nr 38; T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1993; J. Jaruzelski, *Dzieje skonfiskowanego artykułu Cat-Mackiewicza* w „Słowie”, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 1988, nr 3; „Przegląd Prawosławny”, nr 7/1998; R. Torzecki, *Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie*, w: *Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939-1945*, Warszawa 1988; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, Tom drugi 1914-1939, Gdańsk 1990; J. Kęsik, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na Kresach Wschodnich w latach 1937-1939*, „Dzieje Najnowsze”, 1992, nr 1-2.